

Bürokratik Nüfûza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak Üzerine Bir Girişim: Mahmud Nedim Paşa'nın Görüşlerinde Ahlâk ve Devlet İdaresi

An Initiative for Reconstituting the Monarchical Sovereignty Against the Bureaucratic Domination: Mahmud Nedim Pasha's Ideas on Ethics and the State Administration

*Gökhan Kaya**

Özet

Bu çalışma son dönem Osmanlı yüksek bürokrasisi içinde yer almış, iki defa sadrazam olmuş Mahmud Nedim Paşa tarafından yazılan *Âyine ve Hasbihâl* isimli risalede dile getirilen ahlaki politika temelli devlet idaresine dair düşüncelere odaklanmıştır. Aynı zamanda bir siyaset teorisi sayılabilecek bu risalede Mahmud Nedim Paşa, padişahın iktidarını azaltıp bürokrasinin nüfuzunu arttırdığı için Tanzimat reformlarını eleştirmiştir. Bir başka deyişle iktidarın Saray'dan Bab-ı Âli'ye geçmesine karşı çıkmıştır. Tanzimat bürokrasisine karşı geleneksel bürokrat grubundan olan Mahmud Nedim Paşa hem Tanzimat reformlarına ve bu reformların yürütücüleri olan bürokratlara karşı koyabilecek hem de ahlaki tutum ve değerlere dayanan yeni bir düzen önermiştir. Kısaca onun önerisi otokrat ve kararlı bir padişah ile ahlaki tutum ve değerlere sahip itaatkar bir bürokrasiden oluşuyordu. Bundan başka Mahmud Nedim'in yaklaşımıyla geleneksel Osmanlı nasihatnâme literatürü arasındaki bazı farklar ve benzerlikler ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anabtar Kelimeler: Mahmud Nedim Paşa, Âyine ve Hasbihâl, Risale, Nasihatname, Tanzimat Bürokrasisi, Geleneksel Bürokratlar

Abstract

This study focuses on moral polity ideas mentioned in pamphlet of *Âyine ve Hasbihâl* by Mahmud Nedim Pasha. Mahmud Nedim was one of the traditional bureaucrat group who opposed the Tanzimat reformism.

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Çorum.
E-mail: gokhankaya71@gmail.com.

He had criticized about Tanzimat reforms. These reforms meant for him the contraction of the sultan's power and the rise of bureaucracy, in other words, he criticized the shifting of the locus of power from the Palace to the Porte. Against the Tanzimat bureaucracy Mahmud Nedim suggested of both resisting the Tanzimat reforms and forming a new order with the based moral policy. Briefly his suggestion consisted of an autocratic and determined sultan and to have moral attitudes and submissive bureaucracy. Moreover, Mahmud Nedim's approach will be attempted to compare the some differences and similarities with the traditional Ottoman mirror for princes (nasihatnâme) literature.

Keywords: Mahmud Nedim Pasha, Âyine ve Hasbihâl, Pamphlet, Mirror for Princes, Tanzimat Bureaucracy, Traditional Bureaucrats

Giriş

XIX. yüzyıl Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine yapılan çalışmalarda dikkat çekici bir eksiklik göze çarpar. Bu eksiklik, Tanzimat Fermanı sonrası Osmanlı siyaset düşüncesinin, Osmanlı klasik dönem siyaset düşüncesiyle olan bağlarının, etkilenme derecesinin boyutlarının yeterince ele alınmamış olmasıdır. Belirtilen yüzyılın mutlak anlamda bir reform yüzyılı olması ve bu reformlara değişen derecelerde etki eden Avrupa'nın model olarak alınması; dönemin siyaset, hukuki, idari, kültürel, iktisadi düşüncesinin Avrupalı kaynaklarını incelenmesini öncelikli kılması, bu eksikliğin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Ancak XIX. yüzyıl sadece Avrupa'nın model alındığı bir yüzyıl değil aynı zamanda Osmanlı aydınlarının, devlet adamlarının Klasik Osmanlı kültürünü yeniden ve derinlemesine okuduğu bir yüzyıldır.¹

Osmanlı siyasal düşüncesi daha çok iki yazın türü odağa alınarak incelenmiştir. Bunlardan ilki, Osmanlı tarih yazıcılığıdır. Bu tür, yazıldığı dönemin egemen siyasal kültürünün içinde olduğu için bu kültürün ne tür düşünsel yatınlıklar ürettiğinin anlaşılmasında önemli bir rol oynar. İkinci yazın türü ise, hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar, devlet yönetiminin esasları ve şartları, zamanın anlayışına göre en uygun yönetimin nasıl olması gerektiği ve bu amaca nasıl ulaşılacağını, halkın durumu, toplumun hali anlatılarak kötü yönetimin zararlı sonuçlarının açıklanması gibi içeriklere sahip nasihatnâme/siyasetnâme yazıcılığıdır.²

¹ Hüseyin Yılmaz, "Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, Sayı: 2, İstanbul 2003, s. 295.

² Bu yazın türü için Bkz.: Ağâh Sırrı Levend, "*Siyasetnâmeler*", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*: 1962, TDK Yayınları, sayı 217, TTK Basımevi, Ankara, 1963; Ahmet Altay, "*Klasik Dönem Osmanlı Siyasetname Gelenegine Genel Bir Bakış*", *Turkish Studies*, volume 6/3, Summer 2011, s. 1795-1809; Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 1992; Bernard Lewis, "Ottoman Observes of Ottoman Decline" *Islamic Studies*, I/I 1962, s. 71-87; Cornell H. Fleischer, "From Seyhzade

Bu ıslahat risâleleri olarak da adlandırılabilir bu siyasetnameler³ devletin, toplumun içine düştüğü “*kötü*” durumdan nasıl kurtarılacağına dair somut teşhis ve önerileri barındırır.⁴ Bu teşhis ve öneriler “*bozulmanın*” net bir şekilde görüldüğü XVI. yüzyılın sonlarından⁵ başlayarak İmparatorluğun son erdiği erken XX. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir.

XIX. yüzyılda görülen, Balkan milliyetçiliği/ayrılıkçılığı, Mısır Sorunu, mali zorluklar gibi sorunlar ile daha derinden işleyen İmparatorluğun Avrupa ekonomilerine eklenmesinin⁶ ortaya çıkardığı sorunlar bu yazın türünün

Korkud to Mustafa Âlî: Cultural of The Ottoman Nasihatname”, *IIIrd Congress on The Social and Economic History of Turkey* içinde, Ed. H.W. Lowry & R.S. Hattox, İstanbul, The Isis Press, 1990, s. 67-77; Erol Özvar, “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 1999/2, Yıl: 4, sayı 7, s. 135-151; H. Bahadır Türk, *Çoban ve Kral*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012; Pál Fodor, “State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, Tomus XL (2-3), 1986, s. 217-240; R. Abou Al-Haj, “The Ottoman Nasihatname as a Discourse Over Morality”, *Melanges Professeur Robert Mantran*, Ed. A Temimi, Zaghuan 1988, s. 17-30.

³ Nasihatnâme/siyasetnâme ile ıslahatnâme yahut ıslahat layihaları/risaleleri arasında ortak noktalar olmakla birlikte; üslup, yorum, yaklaşım ve ihtiva ettikleri konuların çeşitliliği açısından farklılıklar mevcuttur. Yılmaz, Hem mensup olduğu nasihatname/siyasetname geleniğini yansıttığı için hem de farklı içeriklerini dile getirmesi bakımından bu tür eserlerin tamamına ıslahatnâme isminin verilmesinin doğru olacağı kanısındadır. Bkz.: Coşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni bir Kavramsallaştırma: İslahatnâmeler.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 1, Sayı: 2, İstanbul 2003, s. 302. Siyasetnamelerle ilgili bir başka zorluk ise bu türün risaleler ve kanunnâmelerin sınıflandırmasını zorlaştıran bir iç içe geçmişliği, orijinallikleri, yazarlarının bilinmemesi, yazıldıkları dönem ya da tarih konusunda muğlaklıklar barındırabilmesidir. Bkz.: Ahmet Uğur, *a.g.e*, s. 13; H. Bahadır Türk, *a.g.e*, s. 12.

⁴ Osmanlı devlet, siyaset ve toplum anlayışının XVI-XVII yüzyıllar arasında geçirdiği dönüşüm ile meydana gelen çözülme karşısında üretilen çözümler ile bu çözüm sahiplerinin genel bir tasviri ve değerlendirmesi için Bkz.: Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997.

⁵ Örneğin Âsafnâme'nin yazarı Lütfi Paşa, Kanuni Sultan Süleyman zamanında rüşvetin yaygınlığını, mali dengenin bozulma emarelerini, ulufeli askerlerin sayısındaki artışı ve ocağa asker alma biçimindeki bozulmayı eleştirmişti. Bkz.: M. Tayyip Gökbilgin, “Lütfi Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, 5. Baskı, c. 7. MEB, Devlet Kitapları, İstanbul, 1978, s. 99. Mustafa Âlî, kanun-ı kadime aykırı uygulamaları sekiz başlıkta eleştirmiştir. Bkz.: Öz, *a.g.e*, s. 55-59. İlmiye sınıfından Hasan Kâfi ise ehil olmayan kişilerin geldikleri makamların bir sonucu olarak adalet anlayışındaki ihmalkarlığı; yöneticilerin kibirlerinden dolayı alim ve tecrübeli kimselerle müşavere etmeye tenezzül etmemelerini; ordu içindeki hiyerarşinin bozulmasını eleştirmiştir. Bkz.: Mehmet İpşirli, “Hasan Kafi El-Akhisâri ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem fi Nizami'l-Âlem” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, 1979-1980, s. 240-250.

⁶ Osmanlı ekonomisinin kapitalizme eklenme, periferileşme sürecini dünya sistemi teorisi perspektifinden analiz eden kaynaklar için Bkz.: *The Ottoman Empire and the World Economy*, Der. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge 1987; Şevket Pamuk, *Osmanlı*

artmasına neden olmuştur. Ayrıca bu eklemelenmenin doğrudan sonucu olan Tımar-zeamet düzeninden lonca sistemine kadar pek çok geleneksel kurumun ortadan kalkmasının yol açtığı sorunlar;⁷ yüzyılın ortalarından itibaren yazılan ıslahat metinleri olarak risalelerin, İmparatorluğun kurumlarının tarihteki köklerinin ve kurumsal reformlarının hukuki temellerinin yoğun bir şekilde hatırlandığı, tartışıldığı ve çeşitli önerileri içeren temel metinler olmasını da sağlamıştır.⁸

Risalelerin temel meselesi olan devletin çözülmesini engellemeye yönelik en somut adım; devlet anlayışı ve devlet idaresinde gerçek anlamda Osmanlı-Türk modernleşmesinin başlangıcı sayılan⁹ 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda okunan Gülhane Hatt-ı Hümayun'u¹⁰ ile başlayan Tanzimat Dönemi reformları olmuştur.

Bu modernleşmenin faileri Babıâli'de görev yapan bürokratlardır.¹¹ Bu doğrultuda Tanzimat Fermanı'nı bir bürokrat olan Mustafa Reşid Paşa hazırlamış, padişah Abdülmecid'in bir fermanı olarak yürürlüğe girmiştir. Bir kalemiye mensubu olarak Mustafa Reşid Paşa'nın ıslahat düşüncesi tıpkı selefleri Sadrazam Râmi, Râgıp ve Halil Hamid Paşalar gibi siyasi ve idari tedbirlere öncelik vermek, devletin kurtuluşunu güçlü bir merkezi idarenin oluşturulmasının gerekliliği gibi içeriklere sahipti. Ferman, padişahın

Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913, Yurt Yayınları, Ankara 1984. Bu sürecin özet bir anlatımı için ise Bkz.: Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, IV. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 39-71.

⁷ Bu sorunların nasıl yeni sorunlar olduğunun en iyi göstergelerinden birisi yüzyılın sonuna doğru Osmanlı ekonomisinin belirleyici aktörlerinden olacak Avrupa sermayesi kaynaklı Osmanlı Bankası, Düyûn-u Umûmiye İdaresi, imtiyazlı demiryolu şirketleri, Deutsche Bank gibi yabancı bankalar, Fransız Reji İdaresi'nin tütün tekeli gibi kurumlardan anlaşılır. Böylece İmparatorluk XX. yüzyıla ekonomik çıkarları gereği Osmanlı'nın devam etmesinden yana tavır koymuş büyük Avrupalı güçlerin; bir yandan içerideki bürokrasiyi siyasi-ekonomik olarak desteğiyle diğer yandan da yine onların giderek artan ekonomik hegemonyası altında girmiştir. Bkz.: Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

⁸ Douglas A. Howard, "Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit", *Erken Modern Osmanlılar*, Ed. Virginia H. Aksan- Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 191.

⁹ Halil İnalcık, "*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*", *Belleten*, C. XXVII, 1964/112, s. 603-622.

¹⁰ Fermanın tam metni için Bkz.: *Düstur*, I. Tertip, C.1, s. 4-7; Ahmet Rasim, *İstibdattan Hâkimiyet-i Milliyeye*, C. 1, İstanbul 1924, s. 233-237; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, Ankara 1988, s. 255-258; *Tanzimat*, İstanbul Maarif Vekâleti, İstanbul 1940, s. 48; *Takvim-i Vekayi*, Def'a: 187(15 N 1255/ 22 Kasım 1839).

¹¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 15-31; Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Babıâli (1789-1922)*, Çev. L. Boyacı-İ. Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 32; Ersin Kalaycıoğlu- Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Der. Ersin Kalaycıoğlu- Ali Yaşar Sarıbay İstanbul 1999, s. 4-21.

otoritesinin, hakları garanti altına alınmış reformcu bir bürokrasiye devredilmesinin önünü açmıştır.¹²

Nitekim fermanın fikir babalarından olan Sadık Rıfat Paşa'nın yazdığı bir risalede padişahın otoritesinin sınırlandırılmasının gerekliliği açıkça görülür. Paşa, fermanın ana amaçlarından olan temel hakların garanti altına alındığı, padişahın keyfi yönetiminin sınırlandırıldığı, kanun hâkimiyeti kurmak için geçmiş dönemlerde seyfiye ve ulemaya verilmiş ayrıcalıkların ve itibarın rasyonel, kurallı bir yönetimin öznelere olarak Bâb-ı Âli bürokratlarına verilmesi gerektiğini açıkça talep etmiştir.¹³

Bürokrasinin rasyonel, kurallı bir yönetim anlayışına doğru geliştiğinin en iyi kanıtlarından birisi, 24 Mart 1838'de yani II. Mahmud döneminde kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin çalışmalarının¹⁴ kısa sürede düzenli hale getirilmesi, görüşmelerin nasıl yapılacağına ilişkin kendi nizamnamesiyle, iki kâtibinin olmasıdır. Meclis-i Vâlâ, kanun ve tüzük hazırlamanın yanı sıra iç ve dış sorunlarını çözmeye yönelik de iyi işleyen bir kurum olmuştur.¹⁵

Merkezi bürokrasinin egemenliğinin kurulmasının ikinci göstergesi, 1840'ların başından itibaren fer'i, kurum ve yasalar tarafından tanımlanan ve yöneticiler, üreticiler, hizmet kesimleri gibi farklı kesimler ile padişahın yönetimi

¹² Tanzimat Fermanı'nın ilanından bir süre önce yazdığı bir mektupta; Reşid Paşa'nın, padişahın keyfi idaresinin hakları garanti altına alınmış bürokrasi eliyle engellenmesi konusunda Avrupa devlet anlayışı ve idaresini bilen, siyasi ve idari ilkeler gereği değil de daha çok insani bir duygu ile de hareket ettiğini gösterir. Mektupta, Paşa'nın hamisi Reissülküttab Pertev Efendi'nin II. Mahmut tarafından idam ettirilmesinin onda yarattığı üzüntüyü dile getirir. Bkz.: F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass., 1942, s. 275'den aktaran İnalçık, a.g.m., s. 615-616.

Osmanlı Devleti'nde bürokratik yenileşmeyi zorunlu kılan nedenler için Bkz.: Ali Akyıldız, a.g.m., s. 15-30. Tanzimat Dönemi'nde sivil bürokrasinin hakimiyeti için Bkz.: Carter V. Findley, a.g.e., s. 129-186.

¹³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 207, 209. Bizzat Fermanı hazırlayan Mustafa Reşid Paşa'nın, Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre önce Lord Palmerstone'a, "değişmez esaslara müstenit iyi işleyen bir iç idare kurmak" olarak bahsettiği modern bürokrasinin oluşturulmasının Balkan milliyetçiliği ve dış müdahaleleri önleyebileceğine, halkın hükümete karşı sevgisini arttırabileceğine dair sözleri, bu iki paşanın paralel düşündüğünü gösterir. Bkz.: Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, 4. Baskı, s. 292-293.

¹⁴ Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye için Bkz.: Mehmet Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

¹⁵ Meclis-i Vâlâ Mısır Sorunu'nun aciliyeti karşısında mesaisini daha çok bu soruna ayırdığı için Tanzimat Dönemi'nde çok daha işlevsel bir hale gelmiştir. Tanzimat döneminin karakteristiği olan her önemli sorun için meclisler oluşturulması ve bu meclislerin aldığı kararların en üst meclis olarak Meclis-i Vâlâ'nın onayından geçtikten sonra yürürlüğe girmesi, Tanzimat'ın ilk dönemindeki bütün yeniliklerin bu meclisin kararları sonucunda oluşmasını sağlamıştır Bkz.: Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 186.

arasında gerçekleşmiş olan uzlaşmaları içeren imtiyaz ve ayrıcalıkların yerlerini, merkezi bürokrasinin vergi talepleri ile örtüşen ve toprakta özel mülkiyeti tanımlayan kuralların ortaya çıkmasıdır. Böylece bürokrasi yegâne vergi toplama ve askere alma yetkisine sahip merci olduğunu ilan etmiştir. Bölgesel, fer'i uygulama ve yasalardan 1858 Arazi Kanunnamesi gibi genel düzenlemelere geçiş, rasyonel bürokrasinin egemenliğini sağladığının diğer bir kanıtıdır.¹⁶

Reşid Paşa ve Sadık Rıfat Paşa gibi Tanzimat'ın ilk kuşak paşalarının merkezi bir bürokrasi eliyle modernleşmeyi yürütmek isteği doğal olarak bu bürokrasiyi yetiştirmek sorununu gündeme getirmiştir. Nitekim Reşid Paşa'nın ser'i makamlardan bağımsız olarak açtığı Meclis-i Maarif-i Umûmiye ve Rüşdiye mektepleri bunun göstergesidir. Genel bir dönemlendirmeye söylenecek olursa 1839-1860 yılları arasında açılan okullar, askeri ve sivil bürokrasiye eleman yetiştirmeye yöneliktir. 1860-1895 arasında ise uzman yetiştiren teknik okullara ağırlık verilmiş, öğretmen okulları, Mülkiye ve Sivil Tıbbiye açılmıştır.¹⁷

Sarayın iktidarını bürokrasiye intikal ettirme düşüncesi ve bu düşüncüyü hayata geçirme pratiklerine Enderun'dan yetişme Âli Rıza ve Sait Paşalar gibi Saray elitleri, özellikle kişisel olarak padişaha bağlı ve güçlü bir padişahu savunan Hüsrev Paşa gibi seraskerler,¹⁸ II. Mahmud'tan itibaren hiç dokunulmayarak kendi kaderine terk edilmiş medrese¹⁹ ve ulema ile taşra ayarı karşı çıkmıştır.²⁰

Böylece 1840'ların sonuna doğru yeni ya da Tanzimatçı bürokratlar ile geleneksel bürokratlar yahut saray grubu denilen iki güç odağı belirginleşmeye başlamıştır. Bunlardan ilki olan yeni bürokratlar grubunu Mustafa Reşid Paşa,

¹⁶ Huri İslamoğlu, "On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Neo-Liberal İmparatorluk Oluşumları" *Suraiye Faroqbi'ye Armağan: Osmanlı Peşinde Bir Yaşam*, Der. Onur Yıldırım, İmge Yayınevi, Ankara 2008, s. 214.

¹⁷ Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye'si*, Der. Kemal H. Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 111.

Bu okullar için Bkz.: Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, II, 1940, s. 321-372; Bu okulların Osmanlı eğitim ve bilgi üretiminin sisteminin nasıl geliştirdiği üzerine ise Bkz.: İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 53-102.

¹⁸ Butrus Abu-Manneh, "Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-ı Âlî'deki Nüfuzlarının Kökleri", *Tanzimat*, Der. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 344.

¹⁹ 1 Eylül 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile modern eğitim medrese eğitimi aleyhine güçlenmiştir. Bu tarihte İstanbul medreselerinin sayısal durumu şöyledir: 166 medresede 5369 öğrenci bulunmaktadır. Bkz.: Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, No. VII-VIII, 1976-1977, s. 278-281.

²⁰ Tanzimat'ın doğurduğu tepkiler için Bkz.: Halil İnalçık "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Bellekten*, XXVIII/112 (Ekim, 1964) s. 623-649.

Fermanın hayata geçirilmesi konusunda karşılaşılan zorluklar için ise. Bkz.: Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Seminer Bildirileri*, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 97-104.

Sadık Rıfat Paşa, ardıları Âlî ve Fuad Paşalar ile bunların yetiştirdikleri bürokratlar oluşturuyordu. İkinci grubu ise, Tanzimat Dönemi'nin ilk yarısı boyunca vezirlikler arasında en üst üç askeri mansıbı oluşturan Serasker, Tophane Müşiri ve Kaptan-ı Deryâ makamlarına gelen paşalar oluşturuyordu. Saray grubunu birleştiren, padişahın yetkilerine ve kendi iktidarına karşı bu yeni bürokrasiyi tehlikeli görmeleri ve onlara olan güvensizlikleriydi.²¹

Saray grubunun örgütlü ve tutarlı bir şekilde çalışıp çalışmadıkları yeterince araştırılmamıştır. Ancak birlikte hareket ettiklerini gösteren işaretler mevcuttur. Örneğin, Mustafa Reşid Paşa'nın artan gücünden dolayıyla da ona bağlı yeni bürokratlardan rahatsız olan Saray grubu, Damat Mehmed Said Paşa aracılığıyla Abdülaziz'e "bu adamın cumhuriyeti ilân edebileceğini ve saltanatın elinden gidebileceğini" söyleyerek, Reşid Paşa'nın görevinden azledilmesini sağlamışlardır.²² Bu gelişmenin ardından yaşananlar ise hem yeni bürokrasi grubunun Tanzimat'ın getirdiği ilkelere göre iş gördüğünün hem de bu iki grup arasındaki mücadelenin varlığına delildir. Reşid Paşa'nın azledilmesinden sonra saray grubu, sadrazam İbrahim Sarım Paşa'ya, Reşid ve Âli paşaların başını çektiği dokuz kişilik bir liste sunmuş, yeni fikirleri savundukları gerekçesiyle bu kişilerin görevlerinden alınmasını istemiştir. Ancak Sarım Paşa da yeni bürokratlar grubundandı, bu isteği, Tanzimat Fermanı'na aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.²³ Bu gelişmeden sonra Abdülaziz, Damat Mehmed Said Paşa'yı Sinop'a sürmüş akabinde Reşid Paşa'yı yeniden sadrazam olarak atamıştır.²⁴

Biz bu çalışmamızda, saray grubuna mensup, Tanzimat reformculuğuna ve bürokrasisine muhalif Mahmud Nedim Paşa'nın, Klasik Dönem sonrası Osmanlı risale yazma geleneğinden izlerin belirgin olduğu "*Âyine ve Hasbihâl*" isimli risalesinden yola çıkarak yukarıda değinilen iktidar ve nüfûz mücadelesinde, saray grubunun ne tür bir siyasal görüş, ilke, değer ve düşüncelere dayandığını aydınlatmaya çalışacağız. Ayrıca Risale'nin geleneksel Osmanlı risale yazını ile olan benzerlik ve farklarını da ortaya koymaya çalışacağız.

Mahmud Nedim Paşa

Mahmud Nedim Paşa, Şam ve Bağdat valiliklerinde bulunmuş Gürcü Mehmed Necib Paşa'nın oğlu olarak 1818'de İstanbul'da doğmuştur.²⁵ 1831'de Sadâret Mektûbi Kalemi'ne girmiş, bir süre Serasker Bursalı Said Paşa'ya Divan Katipliği yaptıktan sonra²⁶ 1841'de Amedî Kalemi'ne geçmiştir.²⁷ Bu görevini ifâ

²¹ Abu-Manneh, a.g.m., s. 345.

²² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. I, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1953, s. 11; Ercüment Kuran, "Reşid Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. IX. MEB, Devlet Kitapları, İstanbul 1964, s. 703.

²³ Abu-Manneh, a.g.m., s. 346.

²⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 11.

²⁵ İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Cilt I, IV. Baskı, MEB Yayınları, İstanbul 1969, s. 264.

²⁶ Mahmud Nedim Paşa, *Âyine ve Hasbihâl*, Karabet Matbaası, İstanbul 1327, s. 69.

ederken Mustafa Reşid Paşa'nın dikkatini çeken Paşa, onun ilk sadaretinde 1847'de ûlâ sınıf-ı sâni rütbesiyle Sadâret Mektubçuluğu'na getirilmiştir.²⁸ Bu tarihten sonra Reşid Paşa'nın himmetiyle 1849'da vekaleten ardından da asaleten âmedilîğe, 1853'te Divân-ı Hümâyun Beylikçiliği'ne, 1854'te bâlâ rütbesiyle Sadâret Müsteşarlığı'na,²⁹ aynı yıl içinde ise Hariciye Müsteşarlığı'na getirilmiştir.³⁰

Paşa, Kırım Savaşı esnasında Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa'nın maiyetinde bir süre Bulgaristan'da bulunmuş, 1855'te Reşid Paşa'nın himmetiyle vezâret rütbesiyle Sayda valisi olmuştur. Aynı yılın Aralık ayında Şam valiliğine, 1857'de ise İzmir valiliğine atanmıştır. 1858'de Meclis-i Tanzimat üyeliğine getirilmiş, aynı yılın Mayıs ayında Fuad Paşa'nın Paris'e gitmesinden ötürü dil bilmemesine rağmen Hariciye Nâzır Vekilliği görevine getirilmiştir.³¹

Mahmud Nedim Paşa 1858 yılının Ağustos ayı ile Aralık ayları arasında Ticaret Nâzırlığı görevini sürdürmüş, bu görevden azledildikten³² sonra kendi isteğiyle 1860'da Trablusgarp valiliğine atanmıştır.³³

Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile irtibatının³⁴ ortaya çıkması üzerine Paşa, İstanbul'a gelmiş, böyle bir irtibatı olmadığı konusunda Âli Paşa'yı ikna etmeyi başardığı gibi Trablusgarp'e dönmek istemediğini belirtmiş, bu görevden istifa ettikten sonra³⁵ 1867'de Meclis-i Vâlâ üyeliğine atanmıştır.³⁶ Bu atamadan sonra

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) İrade Dahiliye (İ.DH.), Dosya No :68 Gömlek No :3368, (22 Ramazan 1258/22 Ekim 1842).

²⁸ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lütfi Efendi Taribi*, Cilt 6-7-8, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 1240.

²⁹ BOA. (Sadaret Divan Kalem) A.DVN., 96/8, (27 Cemaziyelahir 1270 /27 Mart 1854)

³⁰ Mahmud Nedim Paşa, "*Birinci velîyyü'n-ni'am*" olarak Fuad Paşa'yı işaret eder. Bkz.: *a.g.e.*, s. 65.

Fuad Paşa Amedçi iken Mahmud Nedim Paşa henüz mektupçuydu. Bu kalemde Fuad Paşa ile Mahmud Nedim Paşa'nın geceleri sohbet ettiklerini, Cevdet Paşa Maruzat'da aktarır Bkz.: Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 4-5.

Paşa, ikinci olarak Reşid Paşa'yı zikreder: "*İkincisi âlî-i mu'tî-i murad / Reşidi keremkâre oldum dabil / Ann dabil oldum mevâlisine*" Bkz.: Mahmud Nedim Paşa, *a.g.e.*, s. 76.

³¹ Cevdet Paşa, Paşa'nın dil bilmemesinden dolayı harici işleri Âli Paşa'nın gördüğünü, nezaretin günlük, bürokratik ve evrak işleriyle ise Paşa'nın ilgilendiğini söyler. Bkz.: Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 5.

³² Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 13.

³³ İbnülemin, *a.g.e.*, s. 268.

³⁴ Mahmud Nedim Paşa Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucularından olan Mehmed Bey'in amcasıdır. Bkz.: Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 74-77. Ayrıca Bkz.: Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 197.

³⁵ BOA. (İradeler Meclis-i Mahsus) İ.MMS., 34/1420, (15 Safer 1284/18 Haziran 1867)

³⁶ BOA. (Sadaret Mühimme Kalem Evrak) A.MKT.MHM., 385/57, (19 Safer 1284/ 22 Haziran 1867).

Cevdet Paşa, Paşa'nın Meclis-i Vâlâ riyasetine güven telkin etmediği için atanmadığını söyler. Bkz.: Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. II, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1960, s. 92.

Paşa sırasıyla aynı yılın Ağustos ayında Deâvi Nezareti'ne, Mart 1868'de ikinci defa Sadaret Müsteşarlığı'na, yine aynı yıl içinde Bahriye Nâzırlığı'na getirilmiştir. Nâzırlığı sırasında maaşının arttırılması isteği Âli Paşa tarafından kabul görmeyince Saray'a yakınlaşmış, bu durum, vükelânın Saray ile doğrudan ilişkisini hoş görmeyen Âli Paşa ile aralarının açılmasına neden olmuştur. Mahmud Nedim'in bu hamlesinde, Âli Paşa'nın gittikçe kötüleşen sağlığını fırsat bilip ondan sonrası için kariyerini sağlama alma düşüncesinin etkili olduğu söylenir.³⁷ Nitekim Âli Paşa'nın 1871'de ölümü üzerine sadrazam olmuş, Âli Paşa'nın ölümüyle rahat bir nefes aldığı ifade edilen Abdülaziz'in istek ve arzuları doğrultusunda hareket etmiştir.³⁸

Âli Paşa'nın ölümü sonrasında Mahmud Nedim Paşa'nın bu göreve gelmesi, II. Mahmud'un ölümünden itibaren Bâb-ı Âli ve sivil bürokrasi lehine gelişen güç merkezinin Saray lehine dönmesinin –ki Abdülaziz'in son zamanlarında görülmeye başlanan II. Abdülhamid'in saltanat döneminde güçlenen bu durumun- başlangıç emarelerindedir denilebilir. Nitekim Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı esnasında Âli Paşa'nın politikalarını savunan dolayısıyla Tanzimat reformlarına sahip çıkan bürokratları görevlerinden alması yahut taşraya sürgün etmesi;³⁹ hem Abdülaziz'in iktidarını sağlamlaştırmak hem de potansiyel rakiplerini saf dışı etmek niyetini taşımıştır. Nitekim icraatlarına bu

³⁷ İbnülemin, *a.g.e.*, s. 273.

Mahmud Celaleddin Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın Saray'a yakınlaşmasını Âli Paşa'ya olan nefretine bağladığı gibi Padişah Abdülaziz'i Âli Paşa'ya karşı “*müstebid bir padişahsınız, her emr ve fermanınızı yapmaya muktedirsiniz*” diyerek kışkırttığını ifade eder. Bkz.: Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, Tercüman 1001 Eser Temel Eser, İstanbul 1979, s. 58.

³⁸ Butrus Abu-Manneh, Mahmud Nedim Paşa'nın Tanzimat zihniyetine, reformlarına muhalif olması ile otokrat bir monarşik düzeni savunmasının sadrazamlığa atanmasında etkili olduğunu söyler. Bkz.: Butrus Abu-Manneh, “The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Pasa”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 22, No.3, 1990, s. 265-266.

Davison, Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasını bizzat Abdülaziz'in istediğini, söyler. Ayrıca padişahın gözdesi konumunda olan Paşa'nın, bu konumunun, Bahriye Nâzırı iken padişahın savaş gemilerine olan ilgisini karşılayarak onu hoşnut etmesinden kaynaklanmış olabileceğini söyler. Bkz.: Roderic. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C. II, Papirus Yayınevi, İstanbul 1997, s. 53.

Kuzey Almanya kentleri birliği Hansa'nın İstanbul temsilciliği için 1846'da İstanbul'a gelmiş, 1860'da kurulan Ticaret mahkemelerinde yargıç olarak bir Osmanlı memuru gibi çalışmış, sonrasında bilimsel çalışmalar ve Mülkiye'de hocalık yapmış dolayısıyla dönemin yakından tanıdığı olmuş Andreas David Mordtmann ise Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasını, devlette becerikli ve işe yarar idareci yokluğuna bağlar. Bkz.: Andreas David Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, Çev. Gertraude Songu-Habermann, Pera Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 67.

³⁹ Paşa, 1871'in sonbaharında eski Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı, eski Adliye Nâzırı Şirvanizâde Mehmed Rüsdü Paşa'yı, eski Zaptiye Nâzırı Hüsnü Paşa'yı, İşkodra Valisi İsmail Paşa'yı, Mâbeyn Başkâtibi Emin Bey'i resmi işlemlerin tamamlanmasını bile beklemeden sürgüne yollamıştır. Bkz.: Mehmed Zeki Pakalın, *Mahmud Nedim Paşa*, İstanbul 1940, s. 12; Davison, *a.g.e.*, s. 54; İbnülemin Mahmud Kemal, *a.g.e.*, s. 280.

iki amaç damga vurmuştur. On bir ay süren sadrazamlığında bir yılı kırkar gündend dokuz aya bölerek dokuz aya düşürüp böylece memurlara dokuz ay maaş vermek gibi düşünceleri vardı.⁴⁰ Âlî Paşa'nın ölümüyle aynı yıl yayınlanan 1871 Vilayet Nizamnâmesi'ni⁴¹ uygulamadığı gibi valilerin güçlenmesinin önüne geçmek için görev yerlerini sürekli değiştirmiştir.⁴² Vilayetleri küçülterek vilayet sistemini değiştirmiş, tahsisatlarını azaltmış⁴³, bürokrasiyi denetlemek için jurnal ağı oluşturmuştur.⁴⁴

⁴⁰ Mordtmann, *a.g.e.*, s. 78-79.

⁴¹ 1864 Vilayet Nizamnâmesi'ni tamamlayıcı nitelikte olan 130 maddelik bu nizamname için Bkz.: *Düstur*, I, C. I, Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Nizamnamesi ve Getirdikleri.", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, sayı 5, Ankara Eylül 1996, s. 89-103.

⁴² Davison, bu tayinlerin akıldışlığını şöyle örnekler: "*Abmed Esad Paşa 1867 ile 1875 yılları arasında beş faklı yerde valilik olmak üzere on iki görevde bulunmuştu. Selanik'e vali olarak atanan Mahmud Rauf Paşa yerine varır varmaz Bosna valiliğine gönderilmiş, orada iki gün kaldıktan sonra Hersek'teki birliklerin komutanlığına atanmış, on gün sonra da Manastır valisi yapılmıştı.*" Davison, Mahmud Nedim Paşa'nın tayin politikasının yarattığı kaosu 1876 yılına kadar devam ettiğini söyler. Bkz.: Roderic. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C. I, Papirus Yayınevi, İstanbul 1997, s. 186; Abdurrahman Şeref Efendi Davison'un yukarıda verdiği örneği ayrıntılandırır: "*Yemen Valisi olarak İstanbul'dan hareket eden Sakızlı Esad Paşa Kale-i Sultanîye'den (Çanakkale) döndürülüp serasker tayin edilmiş ve Tophane Müşirliği de sonradan kendisine verilmiş iken dördüncü ordu müşirliği ile Erzurum Valiliği'ne ve bir gün sonra Ankara Valiliği'ne ve Ankara'dan ayağının tozu ile Sivas Valiliği'ne ve üç ay sonra Babriye Nazırlığı'na atanmış ve bunların hepsi, bir sene içinde olmuştur.*" Bkz.: Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Sadeleştiren: Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 149-151; Cevdet Paşa ise Paşa'nın icraatlarını şöyle özetler: "*Mahmud Paşa gayet mütelevvin ve kararsız bir âdem olup bugün yaptığını yarın bozar; vilayetleri bozup eyalet yapar. Bir vilayete vali nasbettiği âdemi yolda giderken azıl, yahud me'muriyetini münasebetsiz bir vilayete tabvil ederdi. Ma'zûl ü mansub vali ve mutasarrıflar yollarda dolaşur ve ba'zan yollarda birbirine kavuşurdu. Ne tarafa gideceklerini, hangi kanun ve nizam üzere hareket edeceklerini bilmezler, cümlesi şaşırıp kalmışlar idi. Bu kargaşalık arasında Mahmud Paşa da havadan sudan ne bulursa çarpar ve eskiden cüz'î hatır-mande olduğu zevat hakkında icrâ-yı garaz u nefsânîyyet eylerdi. Rûz-merre mütenâkız şeyleri arz etmekden çekinmez idi.*" Bkz.: Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, s. 210.

⁴³ Paşa, Sofya mutasarrıflığını Tuna vilayetinden, Maraş mutasarrıflığını da Adana'dan ayırarak yeni vilayetler haline getirmişti. Bkz.: Ebuziyya Tefik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 410-411.

Davison, C. II, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁴ *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, Haz. Münir Aktepe, C. XII, TTK, Ankara 1993, s. 39-40 II. Abdülhamid'in ikinci musahibi Nadir Ağa'nın hatıratına göre: "*mabeyinde başkatip Süreyya Paşa, Başmabeyinci Osman Bey ve Mabeyin müşiri Gazî Osman paşaların vefatından sonra başıye ve jurnalcilik çoğalmıştır. Bunun da sebebi Mahmut Nedim Paşa avanesinin bu tarihten sonra mebeyne alınmalarıdır. Hafiyenin başında Lütfî Ağa isminde bir uşak vardı. Vazîfesi tütiin odası memurluğu idi. Dabiliye müsteşarı Ahmet Refik Paşa (başkatip Tabsin Paşa'nın kayınpederi) sonradan Maarif Nâzırı olan Haşim Paşa, Gümriük Nâzırı Mehmed Âlî Bey, Seccadecibaşı İzzet*

Paşa, maliyeyi düzeltmenin yolunun devlet dairelerini ıslah etmekten geçtiğini düşündüğü için Bâb-ı Âli'de Tensikât ve Tasarrufât Komisyonu kurarak pek çok memuru açığa almış; 100 kuruşun üzerindeki maaşların % 5'ine hazine adına el koymuştur. Taşra evkaf müdürlüklerini kaldırmış, işten çıkarılanların şikayetlerinin artması üzerine bir komisyon kurdurmuştur.⁴⁵ Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'ni lağvederek görevlerinin bir bölümünü Şeyhülislamlığa, bir bölümünü de Maliye Nezâreti'ne aktarmıştır.⁴⁶ Bu gelişmelerin yanı sıra memurlara aylarca maaş verilememesi, Rumeli Demiryolu'nun Osmanlı aleyhinde maddeler taşıdığı gerekçesiyle feshedilip Avusturyalı Baron Hirsch'in lehine maddeler taşıyan yeni anlaşmanın vaterine incelenmeden kabul edilmesini istemesi,⁴⁷ üstelik bu anlaşma karşılığında Mahmud Nedim Paşa'nın yüksek miktarlarda rüşvet aldığı iddiaları, Saray ve kamuoyunun Paşa aleyhine dönmesinde etkili olmuştur.

İstanbul'daki siyasi atmosferin Mahmud Nedim Paşa aleyhine dönmesinde, Paşa'nın Rus Büyükelçisi İgnatiyev'le olan yakınlığı da rol oynamıştır. Tanzimat'tan sonra Osmanlı devlet adamlarını ve seçkinlerinin bir Avrupa devletine sempati duyması ya da bir başka deyişle Tanzimat Paşalarının Avrupa ekseni dış politika izlemeleri neredeyse bir kural olmuştur. Nitekim Mustafa Reşid Paşa İngiltere, Âli Paşa Fransa taraftarıydılar. Mahmud Nedim Paşa bu eksenî değiştiren kişi olmuştur. Büyük devletlerin Bâb-ı Âli'de güç kazanıp ya da kaybetmesinde Avrupa'daki gelişmelerin de etkisi olmuştur. Örneğin, Prusya'nın Fransa'yı 1870-1871'de yenmesi Fransız diplomasisinin bütün Avrupa'da olduğu gibi İstanbul'da da ağırlığının yitmesine neden olmuştur. Fransa'nın ve ona sempati duyan Âli Paşa'nın ağırlığının azalması biri deniz diğeri de kara gücü olan iki devleti ön plana çıkarmıştır; İngiltere ve Rusya. Böylece bu iki devlet Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ve üzerinden birbirleri ile rekabete girmişlerdir.

1871'deki Londra Konferansı'nda Rusya'nın kendi lehine düzenleme elde etmesinde İgnatiyev'in önemli rolü olmuştur. Onun İstanbul'daki en büyük

*Ağa, Sofracı İzzet, Başkatip Tahsin Paşa, Kilerci Tevfik ağa, yine gümrükten Cemal Bey, dabiliyeden Fuad Bey Mahmud Nedim Paşa'nın yetiştirmeleridir ve bunlar hafiyeliği sarayda tesis ve tensi etmişlerdir". Bkz.: "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehriyari Nâdir Ağa'nın Hâtıratı I.", Haz. Hasan Ferit Ertuğ, *Toplumsal Tarih*, Ocak 1998, Sayı 49, s. 15.*

⁴⁵ BOA. (Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı) Y.PRK.HR., 4/81, (27 Zilhicce 1296/ 12 Aralık 1879)

⁴⁶ Ali Akyıldız, "Mahmud Nedim Paşa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2003, s. 375; Pakalın bu tasarruf tedbirlerinin memurları fakirlik derekesine indirdiğini buna karşın Yusuf Kamil Paşa'nın maaşının yirmi beş bin kuruştan yetmiş beş bin kuruşa çıkarıldığını ifade eder. Bkz.: Pakalın, *a.g.e.*, s. 14; İbnülemin ise Paşa'nın bu icraatlarını memurlarda ve halkta hem Paşa'ya hem de padişah Abdülaziz'e karşı kızgınlık yarattığını ifade eder. Bkz.: İbnülemin, *a.g.e.*, s. 280.

⁴⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne-F. Unan-İ. Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 81; Mordtmann dokuz maddelik yeni sözleşmenin listesini eserinde vermiştir. Bkz.: Mordtmann, *a.g.e.*, s. 82.

yardımcısı Mahmud Nedim Paşa'ydı. Rus etkisi o derece artmıştı ki, İgnatiyev'e "*Sultan İgnatiyev*", Mahmud Nedim'e ise "*Nedimov*" denilmeye başlanmıştır.⁴⁸ Paşa'nın Rus yanlısı tutumunda, Abdülaziz'in çarlık otokrasisinin hayranlığı etkili olmuş gibidir. Bunu destekleyen en önemli kanıt bizzat Padişah'ın Hariciye Nâzırı Halil Paşa'ya söylediği, Paşa'nın da Fransız yanlısı olmasından mütevellit Fransız elçi Vogué' a aktardığı sonrasında elçinin 12 Mart 1873 tarihli raporuna yansıyan ifadelerdir:

*"bana iktidarımın bir kısmından vazgeçmem ve meşrutiyet sistemine yaklaşmam önerildi. Sizin de meşrutiyetçi fikirlerden uzak olmadığımız söyleniyor. Fakat bunları onaylamıyorum. Rusya'da olup bitenler bana mutlakiyetçi rejimin üstünlüklerini gösteriyor. Rusya, İmparatorun gayreti ile büyük ilerlemeler kaydediyor"*⁴⁹

Bu ifadeler, Abdülaziz'in Âli Paşa'nın ölümünden sonra sarf ettiği, "*nihayet hür bir adam oldu*" yönündeki sözün;⁵⁰ otokrat bir monark olma amacına engel olan bir sadrazamın arkasından söylendiği iddia edilen basit bir sözden ibaret olmadığını da göstergesidir. Abdülaziz'in Rus otokrasisine hayranlığına İgnatiyev'in çabaları eklenince, on beş yılı aşkın bir süre İstanbul'daki İngiliz diplomasisini etkin bir şekilde yürüten Stratford Canning'in dolayısıyla da İngiliz etkisi azalmıştır.⁵¹

Mahmud Nedim Paşa Ağustos 1872'de görevinden azledilmiştir. Paşa'nın görevinden alınmasında icraatlarından doğan memnuniyetsizlik önemli rol oynamıştır. Bu memnuniyetsizlik, Mahmud Nedim'in icraatları karşısında Âli Paşa'ya bile sempati duyar hale gelen Namık Kemal yahut Âli Paşa'nın mezarına af dilemeye giden Ziya Paşa gibi yalnızca tanınmış simalardan tarafından değil;

⁴⁸ Cevdet Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın kariyerinin erken zamanlarında Reşid Paşa'nın İngiliz yanlılığından dolayı Stratford Canning'e, Rıza ve Safveti Paşa'lar aracılığıyla da Fransa'ya hoş görünme çabası içinde olduğunu söyledikten sonra Paşa'nın özel sohbetlerinde ise Rus yanlısı olduğunu belirtir: "*Uzak devletlere dayanmaktan ise câr-ı mülâsık bir devlet ile her nasıl olursa olsun boş geçinmek uyuşup da boş geçinmek evlâdır.*" Bkz.: Cevdet Paşa, *Ma'rûzat.*, s. 27; Ahmet Mithat Efendi ise İgnatiyev'in etkisi altında kaldığı ve devleti icraatlarıyla çıkmaza sürüklediği için Mahmud Nedim için, "*asrın kötülük âbidesi*" ifadesini kullanır Bkz.: Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, Yay. Haz. Tahir Galip Seratlı, C. I, Selis Kitaplar, İstanbul 2004, s. 154.

⁴⁹ Fransa, Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Correspondance Politique, La Turquie, C. 394'den aktaran Taner Timur, *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çebreler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 87.

⁵⁰ Henry Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform", *Nineteenth Century*, Şubat 1888, s. 276-96'dan aktaran François Geogon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 46; Mordtmann, Abdülaziz'in, Âli Paşa'nın ölümünden sonra "*tek başına iktidar olmanın tadını doyasıya çıkarma imkanını buldu.*" yorumunu yapmış, Mahmud Nedim Paşa için ise, "*Sultan'ın kaprislerine alet olacak kadar bilgisiz ve iradesizdi*" ifadelerini kullanmıştır. Bkz.: Mordtmann, *a.g.e.*, s. 16.

⁵¹ Geogon, *a.g.e.*, s.47.

pek çok küçük memur, Hüseyin Avni Paşa gibi etkili paşalar, resmi işlemler gözetilmeden görevden alınan bürokratlar, Rusya yanlısı tutumuna tepki duyanlar, Mısır Hidivi'nden rüşvet aldığı iddialarına inananlar,⁵² Hidiv ile bağlantısına karşı çıkanlar, Abdülaziz'in harcamalarına engel olamadığı için ona kızanlar, ordu içindeki çeşitli gruplar ve gazeteciler⁵³ gibi geniş bir yelpaze tarafından paylaşılmıştır. Mahmud Nedim sayesinde halk eski bir tavır olarak sadrazamı ya da nâzırı değil doğrudan padişahı eleştirir olmuştur. Onun görevden alınması hızlandıran bir başka etken de en büyük rakibi Midhat Paşa ile olan rekabeti olmuştur.

Midhat Paşa, Âli Paşa öldüğü esnada Bağdat valisiydi. Mahmud Nedim Paşa'nın valilerin yetkilerini kısmak istemesi yüzünden ters düşmüşler, bunun üzerine Midhat Paşa valilik görevinden istifa etmiş, Mayıs 1872'de İstanbul'a dönmüştü. Mahmud Nedim'e karşı her kesimden yükselen tepkiler, Midhat Paşa'yı Sadrazam'dan kurtulma umutlarının bağlandığı kişi yapmıştır. Nitekim işlerinden olmuş memurlar Midhat Paşa'yı ziyarete gitmişlerdir.⁵⁴ Bu gelişmeler Mahmud Nedim'de, Midhat Paşa'nın kendisi için bir tehdit olduğu algısını iyice güçlendirdiği için onu Temmuz 1872'de Edirne'ye vali olarak atamıştır. Midhat Paşa Edirne'ye gitmeden önce Abdülaziz'in huzuruna çıkmış, Mahmud Nedim Paşa'nın icraatlarını anlatmış, zaten Paşa'dan memnuniyetsizliğin had safhada olduğu gerçeğinden⁵⁵ haberdar olan Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa'yı 31 Temmuz 1872'de görevden almış yerine Midhat Paşa'yı sadrazamlığa getirmiştir.⁵⁶ Azledilme kararını duyan gayrimemnun kesimler, Mahmud Nedim'in evinin önünde toplanmış, Paşa'yı protesto etmişlerdir.⁵⁷

⁵² Davison, *a.g.e.*, s. 57.; Mordtmann, Hidivin bu isteğinin önündeki en büyük engel olan Âli Paşa'nın ölümünden sonra sadrazam olan Mahmud Nedim'e temsilcisini gönderdiğini, sadrazamın, "son derece alaycı bir tavırla Hidiv ona yarım milyon lira öder ödemez meseleyi hemen halledeceğini söyle[diğini]" aktarır. Ayrıca Mordtmann, Mahmud Nedim'in Tramvay şirketinden otuz beş bin lira, Crédit Austro-Turc'ün kurucularından kırk bin lira rüşvet aldığı iddia eder. Bkz.: Mordtmann, *a.g.e.*, s.84; Abdurrahman Şeref Efendi ise Paşa'nın rüşvet aldığı dedikodularının halk arasında yaygın bir şekilde dolaştığını söyler. Bkz.: Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.151.

⁵³ Gerek bu devrin gerekse de II. Meşrutiyet Dönemi basınında Mahmud Nedim'den epey olumsuz ifadelerle bahsedilir. Örneğin Necm-i Türki Gazetesi müdürü Hüseyin Hafızî 1326 tarihli Sultan Abdülaziz Devri isimli kitabında Mahmud Nedim'i "menfaatperest, hamiyet-i milliyeden mahrum, ikbal ve saadetini düşünen, mürtelik bir mahlûk" olarak tanımlar. Bkz.: Hüseyin Hafızî, *Sultan Abdülaziz Devri*, Dersaadet 1326, s. 9.

⁵⁴ Davison, *a.g.e.*, s. 58

⁵⁵ Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s. 212-213

⁵⁶ İbnülemin, *a.g.e.*, s.283; *Midhat Paşa'nın Hatıraları I., Tabıra-i İbret*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1997, s. 158

⁵⁷ Davison, *a.g.e.*, s. 59; Mordtmann, *a.g.e.*, s. 86; İbnülemin ise bu protestoculardan "nümayişçiler" diye bahseder, devrin mizah gazetelerinin de bu azli olumlu karşıladığını söyler. Bkz.: İbnülemin, *a.g.e.*, s. 284; Pakalın ise İbnülemin'in eserinden referans vermeksizin aynen alarak bu protestoları yazmıştır. Bkz.: Pakalın, *a.g.e.*, s. 21-22.

Sadrazamlıktan azledildikten sonra Paşa Kastamonu, Trabzon, Adana valiliklerinde görev yapmış son valilik görevinden alındıktan sonra Mart 1875'de İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da bulunduğu esnada Saray'ın gözüne girmek için çaba göstermiş aynı yılın Ağustos ayında Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı'na tayin edilmiştir. Paşa'nın ikinci kez sadrazam olması ise Hersek İsyanı'nı bastırabileceğini söylemesi üzerine gerçekleşmiştir.⁵⁸

Mahmud Nedim'in ikinci sadaret dönemine, izlediği mali politikalar ve sadrazam oluşunu kolaylaştıran Hersek İsyanı damgasını vurmuştur. İmparatorluk'ta bir süredir kronik hale gelen borcu borç ile ödeme durumuna;⁵⁹ 1871-1874 arasında devletin gelirlerinin yüzde 20 artmasına rağmen Paşa'nın ilk sadrazamlığında izlediği taşra teşkilatındaki tayin furçasının yarattığı istikrarsızlık ile 1872-1875 yılları arasında Anadolu'da, 1872-1873 yıllarında ise Rumeli'de görülen kuraklık ve kıtlık eklenince vergi gelirleri azalmış, nakit para sıkıntısı baş göstermiştir.⁶⁰

Bu gelişmelerin sonucunda, 1874-1875 bütçesinde ortaya çıkan 5 milyon lira açığın kapatılması Paşa'nın önceliği olmuştur. Rus elçisi İgnatyev'in de telkiniyle⁶¹ dış borç faizlerinin ancak yarısının ödenmesi için bir plan hazırlanmıştır. Bu plana göre vadesi gelen borç faizlerinin ancak yarısı nakit olarak ödenecek ve geri kalan yarısı için de 5 yıl vadeli ve yüzde 5 faizli yeni borç senetleri verilecekti. 6 Ekim 1875 tarihli bir hükümet kararıyla bu uygulama yürürlüğe girdi.⁶² Bu karar içeride ve dışarıda şaşkınlık, endişe yarattı. Tahvil fiyatları düşüşe geçmiş, tepkiler hızla artmıştı.⁶³ Elllerinde Osmanlı

⁵⁸ Midhat Paşa, *a.g.e.*, s.177

⁵⁹ İmparatorluğun XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki borçlanma ve ardından gelen mali iflas için Bkz.: Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, C. II, Çev. Babür Kuzucu, 7. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 2001, s. 194-218.

⁶⁰ *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Haz. Münir Aktepe, C. XV, s. 53-54

⁶¹ Rus elçisi İgnatyev'in 1864-1877 yılları arasında sürdürdüğü elçilik görevi esnasında Mahmud Nedim Paşa üzerindeki etkisinin derecesi tartışmalıdır. Nitekim İgnatyev'in anılarında Mahmud Nedim Paşa zeki, kurnaz, çok çalışkan, güçlü bir monarktan yana saray grubunun saygı duyduğu bir adam olarak betimlenir. Paşa'nın kolayca tesir altında kalan, aldatılan bir kişi olduğuna dair herhangi bir ibare bu anılarda yoktur. Bkz.: Nikola P. Ignatyev, "Zapiski Grapha N.P. Ignatyeva (1868-1874)" *İzvestiia Ministerstva Diel*, C.I., s. 145-148 ve C.IV., s. 229-230'dan aktaran Davison, *a.g.e.*, s. 55. Ayrıca 6 Ekim Moratoryumu'ndan İgnatyev'in haberi olmadığına dair Bkz.: *L'Angleterre et la Russie on Orient, 1876-1877*; *Revue d'Historie Diplomatique*, Paris 1896'dan aktaran Taner Timur, *Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 95-96.

⁶² Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 151; Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s. 223; Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 97; Midhat Paşa, *a.g.e.*, s. 178.

⁶³ Avrupa'da bu karara tepki duyanlar, kârlı olduğu Avrupa basını tarafından pek çok defa dile getirilmiş Osmanlı tahvillerini alan küçük girişimci, burjuvazi sınıfına mensup kişilerdi. Osmanlıda ise kârlı tahvilleri satın alanları ve moratoryuma tepki duyanları Mahmud Celaleddin Paşa şöyle dile getirir: "(...) *Pek çok kimse mal ve mülkünü, kadınlar*

istikraz tahvili bulunduran yabancılar bu kararın alınmasında, İgnatıyev'in İngiltere ve Fransa'nın mali çıkarlarını zarara uğratmak düşüncesinin etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Aslında Tanzimat Dönemi'nin temel özelliklerinden olan borçlanma politikasının bir sonucu gibi gözükmekle beraber Mahmud Nedim Paşa'nın da rolü olduğu belirtilen⁶⁴ Abdülaziz döneminin kontrolsüz harcamaları, yukarıda sözü edilen kuraklık ve kıtlık⁶⁵ bu türden bir mali önlemi adeta zorunlu kılmıştır. Ramazan Kararnamesi ile resmileşen bu uygulama birkaç yıl sonra ilan edilen Muharrem Kararnâmesi'nin kuracağı Düyûn-ı Umûmiyye'ye giden süreci hızlandırmıştır.⁶⁶

Paşa'nın sadrazam olmasını kolaylaştıran bir etmen olarak Hersek İsyanı, bu bölgede politikasını etnik-dinsel temellere dayandıran Rusya karşısında, Avusturya-Macaristan'ın, demiryollarının Balkanlar'ın iç bölgelerine yayılmasının getirdiği avantajı kullanarak ekonomik ve ticari yayılma stratejisini benimsemesinin sonuçlarından birisidir.⁶⁷ Bir başka neden, Balkan Milliyetçiliği ile bu milliyetçiliğin tavandan tabana doğru yayılmasını kolaylaştıran İmparatorluğun kötü yönetimi ile çoğunluğu Müslüman olan yerli toprak sahiplerinin bölge halkına yönelik baskıcı tutumları olmuştur.⁶⁸

İsyan kısa zamanda Bosna'ya sıçramıştır. İgnatıyev'in etkisiyle Mahmud Nedim Paşa, Avusturya-Macaristan'ın Dışişleri Bakanı Macar Kont Andrassy'nin, vergilerin iltizama verilmesinden vazgeçilmesi, köylülerin toprakları satın almaya özendirilmesi, din ve inanç özgürlüğü gibi maddeler içeren notasını kabul ettikten hemen sonrasında isyan Bulgaristan'a yayılmıştır. Hersek İsyanı'na kararlı müdahale edemeyen Bâb-ı Âli, Bulgar isyanına etkili ve sert bir müdahalede bulunmuştur. İsyanın elebaşları yakalamışsa da İgnatıyev'in girişimleri sonucunda serbest bırakılmışlardır. Bu olayların yarattığı atmosferde Selanik'te Müslüman olmuş bir Bulgar kızının peçesinin ve elbiselerinin yırtılması, öfkeli Müslüman bir grubun ayaklanmasına neden olmuş bu

küpesini satarak umûmi esham tabvilleri ve kur'ah demiryolu senedleri tedârik etme yoluna gitmişlerdi. Diğer yandan idârelerin hayrı için bu demiryolu tabvillerinin kağıtlarından vakıf yapılmış ve yetimlerin akşeleri ile tabvil satın alınmıştı. Velhâsıl eline beş on altın geçen kimselerin çoğu, ya umûmi esham ya da demiryolu tabvillerinden kâğıd tedariki ile faizinden istifadeyi her türlü geçim şekline tercih eylemişti." Bkz.: Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 98-99.

⁶⁴ Davison, *a.g.e.*, s. 58; Georgeon, *a.g.e.*, s. 57

⁶⁵ 1873 ve 1875 yıllarında yapılan sayımlara göre bu iki yıl arasında ölüm oranı Ankara, Kayseri, Harput, Talas gibi yerlerde nüfusun 1/4'ünü geçer. Hayvanların ise 9/10'u kırlmıştır. Bkz.: Davison, *a.g.e.*, s. 70-72; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 211-212.

⁶⁶ Mahmud Nedim'in ölümünden yedi yıl sonrasına ait bir arşiv belgesinde, Mahmud Nedim'in alacaklılara yapılacak ödemeleri durdurması başta olmak üzere icraatlarının mali dengeyi bozduğu, bütçe açığını arttırdığından bahsedilir. Bkz.: BOA.Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı) 220/49 (20 Rebiülahir 1306/24 Kasım 1888).

⁶⁷ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 58.

⁶⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 265.

hengâmede kızgın kalabalık Fransa ve Almanya konsoloslarını öldürmüştür. Bosna ve Bulgaristan'da savunmasız Müslümanların öldürülmesi, moratoryum ile iyice Osmanlı aleyhine dönmüş Avrupa basınının bu son olayları taraflı vermesi, Balkan isyancıları lehine diplomatik girişimler İstanbul'da galeyana hazır bir siyasal hava yaratmıştır. Mahmud Nedim Paşa'nın basına getirdiği sansüre rağmen halk arasında Paşa'nın düzeni sağlamak için Rus askeri getireceğine dair söylentiler bardağı taşıran son damla olmuş, medrese öğrencileri 8 Mayıs 1876'da, Balkanlar'daki Müslüman kıyımına, Avrupa devletlerin müdahalelerine sessiz kalan hükümeti korkaklıkla suçlayarak ayaklanmışlardır.⁶⁹

İsyancılar Rus yanlısı olmakla suçladıkları Mahmud Nedim Paşa'nın görevden alınmasını istemişlerdir. Abdülaziz ilkin şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'yi görevden almış, isyancıların kızgınlığının geçmemesi üzerine Mahmud Nedim Paşa'yı 12 Mayıs 1876'da azletmiştir.⁷⁰

Paşa bu tarihten bir süre sonra kendi isteği ile Çeşme'ye ardından Sakız adasına gönderilmiştir. II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden bir süre sonra iade-i itibar sayılabilecek bir tayinle Musul'a vali olarak atanmış kısa bir süre sonra İstanbul'a çağrılmış, Said Paşa'nın ilk sadrazamlığı esnasında 19 Ekim 1879'da Dâhiliye Nâzırı olmuştur.⁷¹

Dâhiliye Nâzırı olmasından bir gün önce Meclis-i Vükelâ'ya sunduğu bir layihada, Risale'de savunduğu görüşlerle uyumlu öneriler vardır. Layihada vilayetlerin yeniden teşekkülünde nüfus gibi özellikler göz önüne alınması, gayrimüslimlerin vilayet meclislerinde temsiline önem verilmesi, gereğinden fazla memur istihdamının önlenmesi, vilayetlere tahsis edilen tahsisatta tasarruf

⁶⁹ İbnülemin ayaklanan medrese öğrencilerinin, “devlet ve memleketin hukuk ve istiklâlî pâymâl olduğu bir zamanda derslerle iştiğal, muvafıkı hamiyet ve diyanet değildir. Her tarafda ehl-i İslâm, Hristiyanların eyâdî-i tabkîr ve ezalarında zebun oluyor. Buna sebep olan ekâbiri ortadan kaldırmak, şer'an cümlemize vazife-i zîmmetdir.” gibi nutuklar irâd ettiklerini söyler. Bkz.: İbnülemin, *a.g.e.*, s. 300-301.

⁷⁰ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 152; Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 227-228; Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁷¹ BOA. (İradeler Dosya Usulü) İ.DUİT., 190/50, (3 Zilkade 1296/ 19 Ekim 1879)

Georgeon, Abdülaziz'in yerine Murad'ın geçirilmesinin tartışılmaya başlandığı sıralarda II. Abdülhamid'in daha sonra kendisine çok faydası dokunacak bir ilişkiler ağını örmeye başladığını söyler. Kızkardeşi Cemile Sultan'ın kocası Şûra-yı Devlet üyesi Ticaret Nâzırı Mahmud Celaleddin Paşa sayesinde saltanatının ilk yıllarında çevresinde olacak kişilerle tanışmıştır. Yedi defa sadrazam olacak Küçük Said Paşa, güçlü bir padişahlıktan yana Mahmud Nedim Paşa bu kişilerden bazılarıdır. Mahmud Nedim Paşa ise Trablusgarp valisi iken tanıştığı ve yakın ilişkiler kurduğu, daha sonra Yıldız Sarayı'nda büyük rol oynayacak Şeyh Zafir Madani ile Abdülhamid'i tanıştırmıştır. Bu tanışmanın ardından Abdülhamid Kuzey Afrika'da etkili olan Şazeliye tarikatına intisap etmiştir. Bkz.: Georgeon, *a.g.e.*, s. 50. Ayrıca Bkz.: Butrus-Abu Manneh, *The Sultan...*, s. 268.

edilmesi, vergilerin toplanılmasında dikkatli olunması, tebaanın şikâyetlerinin dikkate alınması gerektiği gibi hususlar vardır.⁷²

Paşa hastalığının ilerlemesi üzerine 28 Şubat 1883'te görevinden azledilmiş, 14 Mayıs 1883'te ise vefat etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılı mutlakiyetçi bir padişah olan II. Mahmud (1808-1839) ile başlar bir başka mutlak monark II. Abdülhamid (1876-1909) ile sona erer. Bu iki padişah arasında tahtta geçen Abdülmecid (1839-1861) ve ardılı Abdülaziz (1861-1876) dönemlerinde mutlakiyetçi yönetim bürokrasi eliyle uygulanır. Mustafa Reşid, Âlî ve Fuat Paşalar Sadâret ve Hariciye bürokrasisine egemendirler. Başka bir deyişle Tanzimat Fermanı'nın amaçladığı padişahın keyfi yönetimini sınırlandırmak düşüncesi başarıya ulaşmıştır. Mahmud Nedim Paşa bürokrasinin egemen olduğu bir düzende yetişmiş, Tanzimat reformlarının doruk noktasını oluşturan 1867-1871 yılları arasında kariyeri hızlanmış, bu reformların yürütücüsü olan Âlî Paşa'nın ölümüyle 1871'de Sadrazam olmuştur.

Paşa'nın Sadrazam olması; Tanzimat bürokrasisinin inisiyatifıyla yürütülen reformist anlayışın sona ermesi demek olduğu gibi aşağıda ele alacağımız risalesinde savunduğu, bütün yetki ve idareyi elinde tutan güçlü bir padişah anlayışının yeniden güç kazanması anlamına da gelmiştir. Üstelik Paşa, risalesinde, güçlü bir padişahın iktidarının hangi tutum, değer ve ilkeler üzerine bina edilmesi gerektiğini de yazmıştır. Nitekim Paşa'nın güçlü, icracı padişah anlayışının son temsilcisi olan II. Abdülhamid'in yakın çevresinde bulunması ve kendisine danışılan kişilerden birisi olması⁷³ önemli bir ayrıntıdır.

Mahmud Nedim Paşa'nın yazdığı *Âyine ve Hasbihâl* isimli risale iki kısımdan oluşur. İlk kısmı olan "Âyine" düz yazı şeklindedir. İkinci kısım olan "Hasbihâl" ise nazım şeklindedir. Paşa risalesini Trablusgarp valisi iken 1278/1861-62 tarihinde yazmıştır. Bu tarih Abdülaziz'in tahta geçtiği yıldır. Risale 1327/1909'da İstanbul Karabet Matbaası'nda basılmıştır.

"Şâh Vâkıf Gerektir Abvâle Vükelâya Kalırsa Vay Hâle"⁷⁴

Mahmud Nedim Paşa risalesinin başında, "*Devlet-i Aliyye-yi Osmaniyye ol devletlerden değildir ki padişahın hüküm ve iradesi kamaralar küşadında veya vükelâ mülakâtında sudûr eden nutk-u resmilerden ibaret kala*" diyerek, Osmanlı Devleti ile meşruti düzen ile olan farkını belirtmiş, yasama ve yürütme yetkisinin "*daire-i kavânin*"i tecavüz etmemesi kaydıyla mutlak bir şekilde padişaha ait olduğunu söylemiştir.⁷⁵ Bu ifadelerin hemen ardından, "*vükelâsının daire-i insâf ve itidâl-i*

⁷² BOA. (Yıldız Esas Evrakı) Y.EE. 95/22, (2 Zilkade 1296/ 18 Ekim 1879)

⁷³ Orhan Koloğlu, "II. Abdülhamit'in Siyasal Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, C.1, İstanbul 2001, s. 275

⁷⁴ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 9.

⁷⁵ *A.g.e.*, s. 8.

tecavüz etmemeleri" nin "*vukûf ve ikdâm*" sahibi "*himmeli*" güçlü bir padişahın sayesinde mümkün olabileceğini dile getirmiştir.⁷⁶

Mahmud Nedim, Tanzimat paşalarının padişahın gücünü kısıtlamasına örtük bir eleştiri anlamına gelen "*müstakil bir padişah*" ifadesini risalesinin çeşitli yerlerinde kullanmıştır.⁷⁷ Bu ifade, risalenin yazıldığı esnada padişahın bağımsız karar alamadığı durumunu belirttiği gibi geçmişte hüküm süren müstakil padişahlar sayesinde "*ittibâd-ı kalbi devlet ve millet şevket-i Osmaniye gün be gün ilerledi*" ifadesiyle de, XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı risale yazarları gibi geçmiş Osmanlı "*altın çağı*"na göndermede bulunmuştur.⁷⁸

Bu altın çağ referansında betimlenen padişahın "*ol asırların padişahları mesâlib-i devlet ile bizâat uğraştıklarından yine şevket-i islamiyye terakkiyâtdan hâli kalmadı*" denilerek, bütün risale boyunca devlet işlerini yürüten, yönetime hâkim ve genel durumdan haberdar olan bir padişahın ideal padişah olduğunu savunmuştur.⁷⁹ Bu güçlü padişah imgesinin bürokratlar kastedilerek bazen "*bedkâr ve bedefkârların tesvîlâtından*" dolayı bazen de padişahların yapı olarak zayıflıklarından dolayı aşınması kalıcılık kazandı denilmiştir.⁸⁰ Bu bozulmanın sonucu olarak, "*umur-ı devletin memurin ellerine geçtiği*" bu aşamadan sonra memurin takımının birbirleri aleyhine kışkırtıldığını, mansıb peşine düşüldüğünü, kudretli padişahların tahta geçtiğinde durumun düzeler gibi olduğunu ancak bu olumsuz gelişmeler ahlakın bozulmasına neden olduğu için devletin "*kuvvet ve şevket ve salâbeti*"nin azaldığı belirtilmiştir.⁸¹

Mahmud Nedim, devletin eski gücünden uzaklaşmasının nedeni olarak gördüğü ahlaki çöküntüden devamla sözünü açık olarak söylemese de Yeniçeri ocağının kaldırılmasını kerteriz noktası olarak sözü Tanzimat Dönemine getirir. Tanzimat zihniyetinin siyasal, mali, idari yönetim anlayışını, taklitçi ve dolayısıyla yanlış reformculuğunu 12 ila 35 sayfalar arasında işler.

⁷⁶ *A.g.e.*, s. 9.

⁷⁷ Eleştirinin örtük olmasının bir nedeni Risalenin yazıldığı tarih olan 1861-1862 tarihinde Paşa'nın kariyerinin kaderinin Âli Paşa'nın elinde olduğunu iyi bilmesinden kaynaklanıyor olmasıdır. Yine risalenin yazıldığı tarih, Paşa'nın, Yeni Osmanlıların Âli Paşa'ya suikast için oluşturdukları gruba dahil olduğu söylentilerinin çıktığı tarihin biraz öncesine denk düşer. Dolayısıyla Paşa'nın Tanzimat bürokrasisine örtük bir eleştiriden, bu bürokrasinin tepesinde bulunan Âli Paşa'yı alaşağı etmek isteyen gruba dahil olması ya da en azından sempati duymaya doğru evrilmesi muhtemeldir. Bkz.: İbnülemin, *a.g.e.*, s. 269. Paşa'nın yeğeninin Yeni Osmanlıların kurucularından, Tanzimat Bürokrasisinin baskıcı yönetimine en ateşli muhalefeti yapan Mehmed Bey olması bu söylentileri kuvvetlendirmiş olabileceğini de belirtelim. Bkz.: Mardin, *a.g.e.*, s. 19.

⁷⁸ Özellikle XVI. ve XVII. yüzyıl risale yazarlarının Osmanlı altın çağ, ideal düzeninden kast ettikleri şeyin bir soyutlama, bu yazarların kendi ideal düzen tasavvurları olduğuna dair Bkz.: Al-Haj, *a.g.e.*, s. 17-30.

Çöküş söyleminin genel bir kronolojisi için ise Bkz.: Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 71-87.

⁷⁹ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 9.

⁸⁰ *A.g.e.*, s. 10.

⁸¹ *A.g.e.*, s. 11.

Paşa'ya göre Tanzimat'ın Avrupa'yı model alan taklitçi, yarım yamalak reformculuğu, Osmanlı memur sınıfına nasıl tesir ettiğine dairdir:

“Hükem-i zaman icabınca düvel-i muntazama-yı Avrupa'ya tamamıyla tatbik-i usûl-i kâbil olsa onların kuvvet ve miknetleri esbab-ı kemâlen Devlet-i Âliyye'de istihâs kılınsa idi buna diyecek bir şey olmaz idi. Fe-emmâ zâten faydeli şeylerde onlardan tebâüid ve ta'zîm ve tabakkümde tablîd ile yalnız Avrupalı nümayişini taklid eylemek devleti bu hâle getirdi. Şöyle ki Avrupa devletlerinde mesâlih-i devlet kaide-i muntazama tabitında ve vükelâ ve memurin dahi devlet ve millet ve kanunun nezâret-i daiması altında bulunduğundan vazîfe-i memuriyetlerinde ednâ-i tekâsülden âmir ve memurlar mesûl olurlar ve umur-u irtikâbiye ve ağız-ı zâtîyye gibi şeyler zühurunda dahi nice kanuna düşerler ise de Devlet-i Âliyye vükelâsının kâr-perdâzlıklarını kendilerinden mâadâ sual eden olmadı.”⁸²

Eleştirilerine devam eden Mahmud Nedim, sözü Tanzimat meclislerine getirir: “*Düvel-i Avrupa'nın meclisleri var imiş onların abkâm-ı müzâkerâtı devam ve saadet-i mülk ve millete nizâmât mevzu'ları daima pâyidar ve ebed karar imiş.*” ifadesiyle, bu meclislerin daha çok Avrupa'ya özenilerek açıldığını ima etmiştir. Ardından Tanzimat meclislerinin kuruluş amaçlarına hizmet etmediğini, verimli çalışmadıkları için bütün yükün merkez bürokrasisine bindiğini belirtmiştir.⁸³

Paşa, Avrupa'nın model alınmasıyla yürütülen reform hareketlerinin meclisler örneğinde olduğu gibi başarısız olduğunu, devletin kendi doğal tecrübesinden saptığı gibi Avrupalı güçlerin Osmanlı'nın işlerine karışmasıyla sonuçlandığını ileri sürmüştür:

“Bu şeylere bakılmayıp da yalnız ispermeçet mumu yakmak ve alafranga sofrâ kurmak ve nisvânın keşfî olduğu acımak hevâperestlik derecesinde kaldı ve şeriatın abkâm-ı menâfisi mehkûm-i şerîyyede bile mer'î olduğunu ve bu umur-u celîde kat'a mübâlat görülmediği halde gıyâ tesvîye-i mehkûm-ı devlete şeriat-ı mutabharâyı mani ve rakîp addetmekten kuvvelik hükmini aldı. El kassa devlet-i Osmanîye Avrupalılara tatbik-i umur etmeğe beves edeli 600 senelik kaideyi bozdu ve yeni usûlî dahi bulamayıp devletin abkâm-ı yemîyyesi nümayiş-i Avrupa'ya takallüb ile imrâr-ı zamandan ibaret olup cânîb ecânîb her tarafda istediği kadar meydan aldı.”⁸⁴

Paşa'ya göre Tanzimat reformculuğu ve bu reformun faillerinin kapıldığı “*alafranga hevâperestlik*”⁸⁵ yanı sıra gayrimüslim tebaaya verilen haklar, “*bazı akval-*

⁸² A.g.e., s. 12-13.

⁸³ A.g.e., s. 14.

⁸⁴ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 15.

⁸⁵ Mahmud Nedim Paşa'nın risalesini 1861-62 yılında yazdığı olduğu düşünülürse, onun “*alafranga*” bir hayat ve onun sonucu olan “*hevâperestliğin*” Osmanlı yazın dünyasında ilk dile getirenlerden olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim “*alafranga*” ve “*hevâperest*” bir hayat Ahmet Mithat Efendi'nin 1876 tarihli *Felâtu Bey ve Rakım Efendi* romanında Felâtu Bey'in benimsediği bir hayat tarzı olacaktır. Bundan başka Rezaizade Ekrem'in 1886'da yazdığı ancak 1895'te yayınlanmış *Araba Sevdası'nın* Bihruz'u ise tam anlamıyla züppelik ve alafrangalığın ideal tiplerinden birisi olacaktır.

ı bâtil kullar”ın gayrimüslimlere şiddet göstermesine neden olmuştur. Bu şiddetin yanlış olduğunu net bir dille belirten Mahmud Nedim, bu olaylar hakkında, “*sonraları sî-i efkâr ve muamelât ile din ayrılığı izhâr eyledüler lakin buna yine heyet-i islâmiyye derû-nümâ olan taassublar sebebiyet virdi.*” diyerek ilginç bir tespitte bulunmuştur.⁸⁶

Risalenin 18. Sayfasından itibaren ilkin devletin mali gücü ile askeri başarı arasındaki ilişkiye kısaca değindikten sonra, Paşa, güçlü bir mali yapının iktisadi aklın niteliği ile değil yönetimin ilke ve değerleri ile sağlanacağını söyler:

“*devletçe kurve-i maliyenin sebab-i tezâyüdü hükümetçe adalet ve hükümet ve varidât ve sarfiyatça mahfûzîyet ve mazbûtiyet ve muâmelat ve ticaretçe emniyet gibi kazâyeye meşrut bulunduğunu dahi taşsil iktizâ etmez.*”⁸⁷

Mahmud Nedim yukarıdaki satırlardan itibaren devletin mali yapısının bozulma nedenlerini sıralamaya başlar. Asker sayısının artmasının getirdiği mali yükün toplumun her kesimine adil bir şekilde dağıtılamadığı, bunun yükünün, “*tebaa ve fukaraya ağır tevzi’atlar*” yoluyla halledilmeye çalışıldığını, paranın ayarının düşürülmesi ve müsadere⁸⁸ gibi hatalı tedbirlerin de hazinenin nakit ihtiyacını gidermediğini belirtir. Masrafları azaltmanın en geçerli tedbir olduğunun unutulduğunu ifade eder.

Nakit yetersizliğinin özellikle küçük memur ve taşra da geçimlerini zorlukla sağlayan köylü ve küçük esnafı zor durumda bıraktığı, adeta borçsuz yaşamının mümkün olmadığı buna karşılık devletin çeşitli kurumların mal tedarik edenlerin, devletin tahvil satarak borçlandığı tefecilerin, bankerlerin büyük kârlar sağladığı risalenin 24. sayfasına kadar anlatılır.⁸⁹

Risalenin 24 ila 29. sayfaları arasında bürokrasiye yapılan eleştiriler, Paşa’nın sadrazamlığı esnasında bürokrasiye karşı izlediği görevden alma, aylık kesintisi, sürgün, sık tayin politikalarının nedenlerine dair ipuçları taşır

Özellikle Tanzimat sonrası oluşturulan yeni kurumlarda görevlendirilen memurların fazlalığından şikayet edilmesi dikkat çekici bir husustur. Üstelik bu memurların kendilerine dolgun maaşlar bağlamasının, ebeveynleri çocuklarının bir kaleme verme isteğini doğurduğunun bunun da esnaflık, ticaret, sanayi gibi iş kollarına yetiştirilecek insan bulmayı zorlaştırması eleştirilmiştir. Bürokrat, memur sayısının fazlalığı İstanbul’un iktisadi ve ticari hayatını devletten maaş alan bu kesimlere bağımlı kıldığı da eleştirilen bir başka husustur.⁹⁰

⁸⁶ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 16.

⁸⁷ *A.g.e.*, s. 18.

⁸⁸ Paşa’nın müsadere yöntemine karşı olduğunu şu satırlardan anlaşılacaktır: “*Bir takım devletmendler âcize-i ibâdın emvâlini birer vesile ile ellerinden alır ve ibâdullahın gasb-ı emvâline kanaat etmeyerek beytülmala dahi destdrâz olur oldular. Şurası garâibdendir ki eğer bir devlet gasben ve cebren nakid ve mal idhal eder ve az vakitte ol malları müsadere ve canları beder olub giderken ablâf şu hale dahi selef olacaklarını düşünmeyerek eslâfın giriftar olduğu mesâibden katıyyen ibret almazlar idi.*” Bkz.: *A.g.e.*, s. 19

⁸⁹ Mahmud Nedim *Âyine...*, s. 18-24.

⁹⁰ *A.g.e.*, s. 27.

Paşa'nın en sert eleştirdiği kesimler fahiş aylıklar aldıklarını söylediği taşra valileri, mutasarrıf, kaymakam, kaza müdürleri ve naiblerdir. Bu görevlilerin aldıkları maaşların kadrini bilemediklerini lüks tüketime özendiklerini belirtir:

“mesela bir eşeği olmayan müteaddid esbler ve atı olmayanlar arabalar tedarik ve birkaç bin kuruş aylığı olan zâtlar haremli selamlıklı kendi arabalarına binerek türlü sefâhatla ta'ayyüşleri muamelâtı dahi teşevvüş eylediler. Ve çoğu bir paralık hizmet edemedikleri halde aylıklarının azlığı iddiasıyla hizmet-i devletde istîğnâlar etmeğe başladılar.”⁹¹

Mahmud Nedim, risalesinin 29. Sayfasında II. Mahmud'u, mali politikaları disiplin içinde yürüttüğü ve bürokrasiyi kontrol ettiğinden ötürü övmüştür. Bu dönem, Yeniçeriliğin kaldırıldığı yerine yeni askeri birliklerin kurulduğu, tersane ve yeni savaş gemilerinin yapıldığı Mısır Sorunu ile Rusya'ya ödenen savaş tazminatı gibi, *“masârif-i fevkâlede kâmilen vâridât-ı devletden ifâ kılınarak ol vakit Galata ve ecnebi istikrâzlarına asla ihtiyâç olunmadı ve hazâin ve devâir-i devlet halef-i saltanata öyle tebi ve medyun teslim kılınmadı.”⁹²* denilerek yüceltilmiştir.

II. Mahmud'tan sonra iktidarı ele geçiren Tanzimat bürokrasisinin mali konularda beceriksiz davrandığı, risalenin 30 ila 35. sayfaları arasında işlenir. Bu kısım Mahmud Nedim'in risalesinin 36 ila 61. sayfaları arasında öngereceği Tanzimat karşıtı, otokrat bir monarşik yönetim anlayışını güçlendirecek, bu öneriyi haklı çıkaracak bir dille yazılmıştır. Nitekim muhassıllık uygulaması eleştirilmiş, bu tür uygulamalardan dolayı özellikle köylülerin durumlarının çok kötüleştiği, askeri harcamalarda denge tutturulamadığı, borç faizlerinin dahi ödenemeyecek raddelere ulaştığı, paranın ayarının değiştirilmesinin yarattığı fırsatları iyi değerlendirenlerin zenginleştiği söylenmiştir.⁹³ Memurların maaşlarından yapılan kesinti ile borçların ödenilmesi türünden palyatif tedbirler yahut masrafları gerçek anlamda değil kağıt üzerinde düşürmek gibi yöntemler eleştirilen konulardandır.⁹⁴

Paşa bu satırlardan sonra bütün bu aksaklıkların en önemli nedenlerinden birisinin memurların görevlerini soyut ve rasyonel bir görev anlayışıyla iş görmelerinin bir başka deyişle bütün makam ve yetkilerin padişahın tarafından dağıtıldığı geleneksel Osmanlı düzeninin, Tanzimat zihniyeti tarafından erozyona uğratılmasının bir sonucu gibi görmüştür. Bu düşüncesine kanıt olarak ise Köprülü ailesini vermiştir. Paşa'ya göre Köprülü ailesinin vezirleri gibi kudretli vezirlerin padişahın inayeti, onayı, isteğindense ülkenin içinde bulunduğu müşkülünden dolayı -“bir hal hatırna”- işbaşı yapmaları istenilen kalıcı sonuçları sağlamamıştır. Bunun görünen nedeninin, padişahın bu ıslahatlara

⁹¹ A.g.e., s. 28.

⁹² A.g.e., s. 30.

⁹³ *Âyine...*, s. 30-31.

⁹⁴ *“Şurası dahi acıbdendir ki muvâzene müzâkerâtında mukannenâtdan tenzil-i masârif eyledik dirler ve mesela Tersâne-i Âmirede üç gemi yapılmak için müretteb olan on beş bin kesenin beş bin kesesini defter üzerinde keserler sonra üç gemi yapılır ve kesilen beş bin kese Maliye hazînesinden tersane hazînesinin matlûbu görünür idi.”* Bkz.: a.g.e., s. 32.

“neşâret-i mütemâdiyesi”nin olmaması olduğunu esas nedenin ise klasik Osmanlı döneminin yetkileri, görevleri, sorumlulukları dağıtan güçlü padişah imgesinin o anki eksikliği olduğunu Mahmud Nedim özellikle vurgulamıştır.⁹⁵ Bu vurgusunun ardından, Padişahın sadece yetke sahibi olmasının yetmeyeceği, itinalı, yönetime vakıf, mali konularda ihtiyatlı, çekirdek bürokrat kadrosuna hâkim olmasının zorunlu olduğunu da ifade etmiştir.⁹⁶

Mahmud Nedim, padişahın bu tür özelliklere sahip olmaması durumunda işlerin daha da kötüye gideceğini, mali güçlükleri, ekonomik yetersizlikleri, görevi kötüye kullanmaları ve yolsuzlukları örnek göstererek kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca “masârifât ve telefât yalnız hazâin ve devâir-i devletde kalmayub vükelâ ve memurin ve avâma dahi sirayet etmiştir.” diyerek, kendi siyasal düşüncesinin ahlaki tutum ve ilkelere dayandığını belli etmiştir. Somut bir hal aldığı konusunda ısrarcı olduğu bu genel ahlaki çöküşün çaresinin ise yasama ve yürütme alanlarına tam anlamıyla hâkim bir monarkın işbaşına geçmesinde görmüştür. Sonrasında ise risalesini yazma nedenini şöyle dile getirmiştir: “ (...) laf ile saman gemisi yürümez. Sende ol vakit hizmette bulundun tedbirin ne idi ? Suâl-i mukadderine hüllâsa-i makâleyi beş baba taksim ile cevap verilmek iktizâ eyledi.”⁹⁷

Beş başlıkta toplanan bu değer ve ilkeler, sadakât, adalet, sebât, gayret ve sabır olarak sıralanmıştır. Bu sıralama, Paşa'nın, otokrat bir monarkın sahip olması gereken özelliklerden ziyade XIX. yüzyılın son yarısında bürokrasinin hemen her kademesinde eksikliği görülen değer ve ilkeleri tahkim etme amacına işaret eder. Bu değer ve ilkeleri yeniden tanımlama çabası pek görülmez daha çok içeriklerini, özellikle mali ve daha az olarak yönetim ve siyasi alanlara doğru genişletmek, gerekli hallerde Osmanlı altın çağına referans vererek, risalenin yazıldığı tarihlerde siyasi aklın, devlet aklının nasıl kurgulanması gerektiğine dair değinilerden oluşur.

Sadakât

Mahmud Nedim, Osmanlı altın çağına bütün metne sinmiş referansının eşliğinde güçlü bir monarşinin ve monarkın hangi ahlaki ilke, tutum ve değerlere dayanması gerektiği sıralamasında, klasik Osmanlı yönetim zihniyetinin temel ideali olan adaletin aksine ilk sırayı sadakâta verir. Kısa bir tanım ile başlangıcını yapar: “Kavlên ve fiilen doğruluk ve maddi ve manevi hıfz-ı emanet”. İlk sıraya sadakâtı koymasının nedenini ise, “Umur-u devletde saadet ve selamete bâdî sadakât ve emniyettir ve nedâmet ve felakete mübâdi dahi kizb ve münâfakattır.”⁹⁸ ifadesinden anlaşılacağı üzere, risalenin yazıldığı esnada mustarip olduğu sorunlara işaret etmek içindir.

⁹⁵ “Hâkân-ı mağfûr vükelâsından mücerreblerinin umûr-ı mevkelâlesine yekdiğerini karıştırmaz ve her birini hizmetde murabhas kılarak mesûliyet ve memdûbiyyeti uhde-i iktidâr-ı aliiyesinden çıkarmaz olmağla vükelâ ve memurin memuriyetlerinde padişahlarından korkar ve işine can hakkıyla bakarlar idi.” Bkz.: a.g.e., s. 33.

⁹⁶ A.g.e., s. 34.

⁹⁷ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 35.

⁹⁸ A.g.e., s. 35.

Bu tanımın hemen ardından sıradan insanların hayatında sadakâtın ne anlamlara geldiğini/gelmesi gerektiğini söyler. Ona göre, Allah'ın nimetini hak etmek, insanîyet, namus, hamiyet, bağlılık gibi içerikler sadakâttan kaynaklanır. Kişi bazında yan anlamlarının hepsinin bizzat sadakâtın kendisi kadar güçlü olduğunun tespitinden sonra, sadakâtın devlet yönetiminde nasıl bir işlevi ve yararı olduğunu anlatmaya başlar. Devletin saadet ve selametinin sadakât ve emniyet sayesinde olduğunu bunun tersinin ise *"nedâmet ve felakete mübâdi dahi gazab ve müñfakal"* olduğunu söylemiştir. Ardından kavram, *"Devlet-i Aliyye-i Osmanîye'ye bi'l-istiklâlî hükümdâr"* tanımlamasıyla tam yetkeli padişahların doğal bir özelliği gibi gösterilmiş, böyle padişahlar sayesinde devletin ve toplumun yükseldiği, ilerlediği iddia edilmiştir: *"Sunûf-u teba'larını bizzet himâyet ve sıyânet eder ve beyt'ülmal-ı müslimin olan emvâl-i mîrîyeyi hıfz ve birâset buyururlardı. Ahvâl-i mülk ve devlet daima terakkîyât ve âbâd olurdu."*⁹⁹

Paşa'ya göre, Klasik Dönem padişahlarına özgü olan ideal padişah anlayışı, sonraki dönemlerdeki padişahların *"mülûka aid sadâkatkâri emânet-şîârı"* terk etmeleriyle sona ermiştir. Bu ise, görevini layıkıyla yerine getiremeyen bürokrasinin gücü ve iktidarı fiilen ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır:

*"vaktâ ki mesâlih-i vâkı'a padişahların idare-i zâtîyesinden vükelâya intikâl eyledikede hükümdarlar hakikat-i bâle ve vukûfî terk ile vüzerâ ve ulemâ ve vükelâsının sözlerine bakab vazîfe-i meşrû'aları emellerine verdiler."*¹⁰⁰

Mahmud Nedim'e göre askeri alanda Padişaha sadakâtsizliğin en olumsuz sonucu, *"kârmendân hıfz-ı mansûb"* peşinde olan *"bazı cübela ve mutaassıbın ağır işfâlâtıyla bila-lüzûm seferler açılması"* sonrasında gelen hezimet ve perişanlık olmuştur.¹⁰¹ Eğer bunun aksi olsa yani *"sadâkat iltizâm olursa idi ne öyle seferler olur ne de böyle istiklâl-i devleti heba iden mü'abedelerle bağlanmak lâzım gelirdi."*¹⁰²

Mali alanda sadakâtı, *"Umûr-u malîyece telef dahi sadakâtsizlik ve emanetsizlik eseridir. Umûr-u devleti eblîne tefviz eylemek ayn-ı sadakâttir."* ifadesiyle tanımlayan Paşa, tecrübesiz memurların iş bilmezliklerinin ülkeye mali konularda zarar verdiğini bu yüzden memurların bir göreve atanmadan önce araştırılmaları, haklarında tetkik yapılması gerektiğini savunmuştur. Aksi halde tecrübesiz memurların yaptıkları hatalardan hükümetin sorumlu olacağını söyler. Bu türden hatalara düşmemek için, *"Her devlet-i müstakilede tecrübe ile müstakim hizmetkârlar bulmak ve terbiye ile hidmet-i devlete yarar zâtlar yetiştirmek emr-i ebemdir."*¹⁰³ denilmiştir.

Mahmud Nedim bu bâbı, ilkin, padişaha sadakâtın en önemli göstergelerinden birisi olarak bürokratların, *"daima padişah-ı asra sözün doğrusunu"*

⁹⁹ A.g.e., s. 36.

¹⁰⁰ Mahmud Nedim, *Ayine...*, s. 36-37.

¹⁰¹ A.g.e., s. 38.

¹⁰² A.g.e., s. 39.

¹⁰³ A.g.e., s. 40.

söyleyeler ki sahibi mülk ve devlet memâlik ve teb'asının ıslâh ve ahvâline sarf-ı himmet buyura” demiş, ardından bu tür bürokratların azlığının nedenine ve ne türden bürokratların işbaşında olduğuna değinerek bitirmiştir: “lakin hazinenin zaruretini söylemekten dolayı sâdıkları mu'zul kılıb yalandan vâridât göstermeğe mansûb ve muştenim olmaklığı ihtiyâr edenler mümtâz olunca hâl böyle olur.”¹⁰⁴

Adalet

Mahmud Nedim Paşa risalesinin yaklaşık yedi sayfasını(42-49.sayfalar) adalet başlığına ayırmıştır. Ona göre adalet, memuriyet görevinde olan bir insan için, kişinin kendi nefesine göre hareket etmemesidir.¹⁰⁵ Kavramın siyasi tanımını ise şöyledir: “*bâkim ve hükümete göre adaletin hükmi dahi uhde-i emanetde bulunan ibâdullaha pederin evlada mu'âmelesi gibi mu'amele etmektedir.*”¹⁰⁶

Adaletin kişi için ve siyaseten yasa koyucu ve uygulayıcı açısından verilen bu tanımlardan sonra risalenin ana teması olan mali konularda tutumluluk, israf ve harcama konularına geçilir. İsrâf ve harcamalar konusunda itidalli davranmanın da adaletle dahil olduğu belirtilir. Mahmud Nedim adalet konusunda bir “*derecât*” olduğundan bahisle risalesinde “*avâm ve efrâd*”dan değil hükümetin sorumluklarından bahsedeceğini belirtir:

“ashâb-ı temeddüine emniyet ve dâd ve sited ve ticaret hükümetin muhâfazâ ve mu'avenâtıyla râ-nümâ olacağından hayr-ı umûmi ve hıfz-ı umûmiye hizmetkâr olan hükümetin ihtiyâcât-ı zâbita-i himâyetkârîsi efrâd heyetinden tedârik olunmak iktizâ ider. Madem ki maksad avâm ve efrâda dair olmadığundan adalet-i bususiden bahse şürû ile yukarıdaki makâlâtdan bu bâba râhî hüülâseye dahi ibtidâr olunur.”¹⁰⁷

Risalenin bu kısmında “*adalet-i bususî*” olarak adlandırılan hükümdarın adilliği tarihten kanıt gösterilerek ispatlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi, “*adaletle bir devlet-i cesîme ve şevket-i islamiyye teşkiline muvaffak olmuştur.*” denilerek övülmüş, onun izlediği adaletli yönetim sayesinde gayrimüslimlerin Müslüman olmaya heves ettikleri hatta devlet için canlarını feda edecek noktaya geldikleri belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kurucusunun övülen, devletin kurulmasının ve genişlemesinin temel belirleyicisi olan bu

¹⁰⁴ *A.g.e.*, s. 41.

¹⁰⁵ Devlet adamının nefesine göre hareket etmemesi gerektiği Osmanlı nasihatname yazarlarının sık sık dile getirdikleri bir özelliktir. Örneğin Bkz.: *Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler: Nesâyih'ül Vüzerâ V'el Ümerâ*, Der. ve Çev. H. R. Uğural, TODAİE Yayınları, Ankara 1969, s. 30.

¹⁰⁶ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 42.

Mahmud Nedim'in bu ifadesi Nasîruddin Tusî'nin, “*hükümdarın tebaaya karşı sevgisi bir baba sevgisi, tebaanın ona sevgisi evlat sevgisi; tebaanın birbirine sevgisiyse kardeş sevgisi olmalıdır ki düzenin şartları aralarında korunmuş olsun*” anlayışının bir yansıması olarak kabul edilebilir. Bkz.: Nasîruddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsir-î*, çev. A. Gafarov-Z. Şükürov, Litera Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 257.

¹⁰⁷ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 42-43.

özelliğine karşın son dönem Bizans bürokratlarının tam aksi yöndeki davranışları, yalancılıkları, dalkavuklukları, hükümdarlarını ülkenin durumu hakkında yanlış bilgilendirmelerinin halka zulm olarak döndüğü bunun da Bizansın çökmesini kolaylaştırdığı söylenmiştir.¹⁰⁸

Devam eden satırlarda Paşa, padişah ile tebaa arasındaki karşılıklı sorumlulukları dile getirmiştir. Örneğin, “*hal-i medeniyetin hıfz ve hamiyeti için kuvve-i berrîye ve bahriye lüzumu derkâr*” olduğundan, tebaanın “*devlete hidmet nakdiyesi*” vermesinin doğal olduğu belirtmiştir. Paşa, bu ifadenin hemen arkasından padişahın maiyetinin nasıl bir işlevi olduğunu, bunun padişahın cesametinin artmasındaki rolü ile bu maiyetin maliyetini karşılama ile tebaa arasındaki ilişkiyi dile getirmiştir:

*“her bir padişah için hadem ü başem dahi elzemdir. Zira bir padişah bir çiftçi ile hembal olunca kader-i saltanata hâlel gelir. Ve müluk-u müstakilenin ulu şanı olmayınca zâbita-i hükümete ve idare-i mülke fesadâtî olur. Böyle olunca padişahların şanına layık olan eyvân ve erkân-ı devletin tanzim ve teşkîli vâcibât-ı umurdandır ve bunu dahi teba’ı tesvîye ve ifâ eylemeğe borçludurlar.”*¹⁰⁹

Hükümdar ile tebaa arasındaki ilişkinin boyutu padişahın atadığı yöneticilerin halktan adil, istikrarlı, “*ballerine ve kudretlerine*” göre vergi toplamasının adaletin bir gereği olduğundan hareketle kurulmuştur. Risale de sık sık dile getirilen taşra görevlilerinin suistimallerinin halkı “*harab ve perişan*” hâle getirmelerinin adaletin zahir, somut anlamını bilmemelerinden bir başka deyişle taşra görevlilerinin adaleti içselleştiremediklerinden kaynaklandığını da bu boyuta eklemeyi unutmaz Mahmud Nedim:

*“Masârif-i umûmiye devleti dahi vâridâta uydurub bir usûl-ü muvâzene ve mu’tedile ittibah edilmek iktizâ eder. Bir vali ve mütesellim bir memuriyete nail olunca elbette ol medfû’atını menfaat-ı zatiyesiyile birleştirub teba’dan alır ve bir devlet karşılıksız masraf ve düyûna giriftar olsa behemhal teba’ya yüklenir ol vakit adalet nerede kalur devlete göre munsif ve mutedil ve mücerrib adamlar istibdam edib ol müstahdemlerin vazîfesi dahi derece-i kâfâyede tayin ve tahdid eylemek ve vazîfesine kanaat etmeyib teba’ya zulm edenlerden teba’nın hukuku ve beyt-ül mala ibanet eyleyenlerden dahi bazînenin malını istirdadin başka ol memur zâlimi ve hâini şer’an ve kanunen tedib etmektir vellâsıl â’sar-ı sâbıkada hükümetde adaletin ma’nâsı zahir olaydı umur-ı devlette ser ve subulet husula gelur idi.”*¹¹⁰

Ona göre vali, mütesellim hatta devletin yüksek kademelerinde görev alan kişilerin yeteneksiz, liyakatsiz, rüşvet ve iltimasla iş görmeleri devletin/hükümdarın meşruiyetinin dayandığı adaletli yönetimi seyreletmiştir. Bu, padişahın meşruiyetiyle beraber iktidar gücünü de bu türden ehliyetsiz bürokratlarca aşındırılması anlamına geldiği için adaletin yeniden tanımını hatta

¹⁰⁸ A.g.e., s. 44.

¹⁰⁹ Mahmud Nedim, *Ayine...*, s. 44-45.

¹¹⁰ A.g.e., s. 46-47.

yeni içeriklerle inşa edilmesini hedeflemiş gibidir Mahmud Nedim Paşa. Dolayısıyla adaletin anlamını -zahir olmasını sağlayacak şekilde- anlaşılabilir somut iş ve faaliyetlerden, tarihsel kanıtlardan, o esnada yaşanan olumsuz örneklerden yola çıkarak yeniden kurgulamaya çalışmış, bunu başardığı oranda adaletin dağıtıcısı padişahın otoritesinin de o derecede artacağına inanmıştır. Hedefine, adaletin anlamını zahir olmaktan çıkararak dolayısıyla da tarihsel tecrübeyle sabit olan anlamını aşındırmış, zedelemiş olan rasyonel Tanzimat bürokrasisini koymas; bürokratik egemenlik ve zihniyet ile padişahın otoritesi arasında ters orantı olduğunu düşünmesinden ileri gelmiştir. Ahlaki tutum ve ilkelere dayanan bir düzeni, siyaset etme anlayışını savunması; padişahın otoritesinin yeniden sağlanmasını somut, zahir kavramlarla yeniden tesis etmekten geçtiğini görmesinden dolayıdır. Bu yeniden tesis, aynı zamanda, icraatı ve anlayışı ile tarihsel deneyime ters bir yapı arz eden yeni bürokrasinin suiistimallerini tespit ve teşhir yoluyla kendisine ayrılan yere de çekilmesine de yardımcı olacaktır Paşa'ya göre. Bu amaca yönelik olarak Mahmud Nedim padişahın otoritesi ile tebaanın arasındaki zedelenmiş uyumun sorumluları olarak, taşrada "itidalli ve mü'temin" olmayan valileri, merkezde "denî ve bâ-ehâl" tabiatlı bürokratları işaretlemiştir.¹¹¹ Nitekim Sadrazamlığı esnasında bu bürokratların tayinlerini tebaaya, devletin hazinesine, şanına ve şevketine zarar verdikleri, yeterliliklerinin olmayışı gibi nedenlere dayanarak görülmemiş bir sıklık ve yoğunlukla yapmıştır.

Paşa için ahlaki açıdan doğrunun ölçütü, devletin maddi kaynakların korumak, nakden hazırlıklı olmak, mali harcamaları adil bir şekilde tebaaya bölüştürerek olur:

*"dabil-i bâb adalet olan men'-i telefât ve isrâfât babsine gelince her devlet için bir masârîf-i mu'tâde ve bir de fevkalade olmak tabiidir. Masraf-ı mu'tâdede şan ve şevket devleti ikmâl edecek ve millet ve devleti hüsn-i idare ve muhâfazâ eyleyecek şeyleri munsûfâne ve müstakîmâne meydân-ı temyîz ve tahkîke vasi' ile ittihad ve vükûf müluk ve ümenâ ile ol masârîfin karşılığını adilane teba' ve memalikeine bilistîfa ifâ etmektir ve masârîf-i fevkalade için dahi varidat ve nükkûd-ı ihtiyâtiye tertib ve tedarik olunmak vecibe-i umûrdan olduğu inkar olunamaz."*¹¹²

Mahmud Nedim için devlet adamlarının özellikle mali konularda ihtiyatlı, itidalli davranması bir yetkinlik, kudret göstergesi iken tersi durum adaletsizlik ve zulmdür:

"Şu kadar ki devletin masrafı erkân-ı devletin iki dudakları kınıldadıkça artıp eksilir olunca beyet-i devlet alacağını ve vereceğini vaktiyle düşünmeyerek ve ihtimal ki hiçbir vakitte bilmeyerek sarfiyât ve telefâtın karşılığı ve keyfiyeti elsine-i müdâbane-i kârîden vakte göre işidilince ne telefâtın önü alınır ve ne de umur-ı malîye-i devletin idaresine imkân bulunur idi. İtidalsizliklerden masraflar ve bunun

¹¹¹ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 47

¹¹² *A.g.e.*, s. 48.

İçin adâletsiz varidâtlar tahmil olunan teba'-i mazluma ya terk-i itaat veya ecnebiden istibmâye-i mübâderet eder ise Allah için ma'zûr ve musâb olurlar. Ve böyle şeylere sebep olanlara adil demekten zalim ve gaddar denilmek muvâfık-ı hakkânîyet görünüyör idi.”¹¹³

Risalenin bu bâbında, geleneksel siyasetnâme yazınının temel vurgularından olan hükümdarın adil olması, kişisel ahlaki özelliklerinin üstün olması zorunluluğuna¹¹⁴neredeyse yok denecek kadar az değinilmesine karşılık merkez ve taşradaki bürokratların ahlaki tutum, davranış ve ilkelere sahip olmasına dair ifadelerin çokluğu dikkat çekicidir.¹¹⁵ Bu bölüm, padişahı odak almayı bürokratların yararlılığını odak almasıyla geleneksel siyasetnâme yazınından biraz farklıdır. Ancak bu kısımda iyice açığa çıkan ve geleneksel yazınla uyumlu bir yanı da yok değildir; bu, dönemin şartlarının yahut ekonominin artan ağırlığının bir gereği olarak risaledeki varidât, masârifât, vergi, mülk gibi maddi kaynakların israf edilmemesi, vergi koymak ve onun adil toplanması, tebaanın kollanması gibi önceliklerin risalede sık sık kullanılmasıdır. Bir başka deyişle, Daire-i Adliye ile billurlaşan Klasik Osmanlı egemenlik anlayışının sadece yasa ve buyruk olarak işlemediğini somut olarak para aracılığıyla işlediğini; bu döngüsel anlayışın ekonomi temelli pratik bir yanının olduğunu¹¹⁶ ve bunun XIX. yüzyılın ikinci yarısında yüksek bürokrasiye dâhil bir bürokratin zihninde hala canlı olarak var olduğunu. Bir farkla, Paşa'nın, paranın belirli bir yarar doğrultusunda harcanmasını ya da tasarruf edilmesine vurgusu daha kuvvetlidir.

¹¹³ *A.g.e.*, s. 49-50.

¹¹⁴ Kınalızâde Âlî, adaletin içerdiği faziletleri, “*sadakât, ülfet, vefa, şefkat, yakınları ile ilgilenmek, iyiliğe fazlasıyla karşılık vermek, müşterek işlerde iyi davranmak, herkese karşı diüriüst davranmak, yakın ve dostlarının sevgisini kazanmak, ilahi iradeye teslim olmak, tevekkül ve ibadet*” olarak sayar. Bkz.: Kınalızâde Âlî Efendi, *Devlet ve Aile Ahlakı (Ahlâk-ı Alâ'î)* haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, no.69., İstanbul 1974. s. 111.

¹¹⁵ Bu durum, risalenin yazıldığı tarih olan 1861-1862 tarihlerinde Tanzimat bürokrasisinin egemenliğini bir süredir kurmuş olduğuna bağlanabilir. Bu egemenlik Fuad Paşa'nın 1869'da Âlî Paşa'nın ise 1871'de ölümüne dek sürecektir. Bkz.: Dipnot 54; Abdurrahman Şeref Efendi'nin Abdülmecid'in Reşid Paşa'dan şikayetine dair naklettiği bir olay, bu egemenliği hem doğrular hem de hangi boyutlarda olduğuna dair bilgi verir: “*Sultan Abdülmecit nısal görünmekle beraber Reşid Paşa'nın bitip tükenmeyen sözlerinden ve bilgi önerilerinden ve dediğini yaptırmak için adeta zorlamasında bıkkınlık getirmeye başlamıştı. Eski serkurenâ Hacı Âlî Paşa'nın bana anlattığına göre saraya yeni girdiği gençlik günlerinde Hırka-i Saadet'te toplantı yapıldığı bir gün kutsal dairenin arka tarafına doğru yürüyen padişahın ağlayarak 'bu adamın elinden beni kurtar' diyerek Hz. Peygamber'e dua edip başını duvara vurduğunu görmüş. (...) Hacı Âlî Paşa bunu anlattıktan sonra 'sonradan anladığıma göre padişahın kurtulmak için dua ettiği Reşid Paşa imiş.' diye eklemişti.*” Bkz.: Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 90.

¹¹⁶ Pal Fodor, “State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Tomus, XL (2-3), 1986, s. 219.

Sebât

“*Sebâtın hükmü sözünde ve işinde ve mesleğinde ve vaad ve va'inde tabâliif etmemek ve abde vefa etmektir.*” diyerek bu bölüme başlayan Mahmud Nedim, yukarıdaki bu tanıma bölümünün yazılma nedenini de içerecek şekilde şöyle devam eder: “*Hayr-ı husûsi ve umûmiyi müntic olacak bir emre şürû' olduğunda husûl-i maksada değin çalışmak sebâtdır.*”¹¹⁷

Bu ifadelerden sonra Mahmud Nedim sebâta dahil ettiği, kişinin sorumluluğunu aldığı işi konsantrasyon ve dikkatle sonuçlandırmanın önemine değinmiştir. Ancak işin kötü sonuçlar vermesi ihtimaline karşı işin başında tasavvur edilen iyi niyeti koruyarak yeni yollar aranmasının da sebâta ilgili olduğunu söylemiştir.¹¹⁸

Sonra sebâtın anlamını, bir memuriyette bulunan kişilerin görevlerinde ifa ettikleri işlerde istikrarlı olmalarının o kurumda işlerin yürümesi açısından önemi gibi lokal bir alandan Osmanlı tarihinde hükümdarlık, siyasal akıl ile sebât kavramı arasında bağ kurarak daha makro bir alana doğru genişletir. Paşa, ilkin, Osmanlı'nın kuruluşu dönemine sözü getirir. Ona göre Osmanlı Beyliği'nin büyüüp genişlemesinde etkili olan en önemli faktör, kurucuların cihat ve merkezi otorite konusundaki sebatkârlıklarıdır. İlk padişahların metanetli davranmasını da kapsayan sebatkârlığı, Yıldırım Beyazid'in terk etmesi sonucunda merkezi otoritenin kaybolduğunu söylemiştir. Yıldırım'da eksik olduğu önceki satırlarda imâ edilen ancak bir sonraki padişah Mehmed Çelebi de var olan, “*niyet-i hayriyye ve kaide-i ihtiyâtiye ve tedâbil-i akilâne ile merkez-i rüesâtda sebât eylemek*” gibi özellikler sayesinde, “*teceddüd-i heyet-i devlet ve iâde-i şevket ve hükümet*” yeniden meydana gelmiştir, denilmiştir. Devletin yeniden şevket ve hükümete kavuşmasını izleyen zamanlarda devlet adamlarının sebatkârlıkları sayesinde ordunun yaptığı seferlerden imzalanan antlaşmalara kadar pek çok hususta başarı kazanıldığını, “*sonraları vükelâ ve memurları garaz ve arzıyyât ile tebdil ve tahdid gibi riyâsetin sebatsızlıkları*” yüzünden devletin gücü ve istikrarının bozulduğu belirtilmiştir.¹¹⁹

Risalenin yazarı iyi ve sebatkâr devlet adamları, memurlarından kötü, iş bilmez memurlara geçişin nedenleri üzerinde durmamış, daha çok olanı/olmuş olanı anlatmayı, tasvir etmeyi seçmiştir. Ancak önerileri, nelerin ifade ettiği kavrama dahil olduğu konusunda daha nettir:

“*Filhakîka bila-temyiz liyakatsız bir memuru merkezinde tutub hakkında söz söylememek te'annüd ise de bir zât-ı müntehib ve mücerribi işinden mesul kulmayub bed-bâhı veya tâlib-i câbî olanların müfteriyâtını mahzûl eylemek sebatsızlıktır.*”¹²⁰

¹¹⁷ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 49.

¹¹⁸ *A.g.e.*, s. 49-50.

¹¹⁹ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 50.

¹²⁰ *A.g.e.*, s. 51.

Mahmud Nedim, sebâtsizliğin ve neden olduğu güçsüzlük ve başarısızlığın çaresini ise hükümdarın ve amirin işlerinde ehil olanları bulup yetiştirip kullanmaları olduğunu söylemiştir. Bu türden memurların hal ve hareketlerini daha iyi ve doğru olana doğru geliştirmelerinin devlet dairelerini daha güçlü ve iş bilen hale getireceğini de eklemiştir.

Bu başlığın son bölümünü devlet yönetimi, bürokrasi açısından sebât ile inat etmek arasındaki farkı ifade ederek bitirir:

*“Erbâb-ı istikamet hakkında garaz-kârânın sözüyle bilâ-sübût tagyîr-i efkâr etmeğe televvün denilir. Ve su-i ef’âl ve harekatı meydanda olan zevâtın şirfte-i etvâr müdâbanekârisi olub da onu makamında tutmağa sebât denilmeyib te’anniüd utlâkı envela görünür.”*¹²¹

Sebât başlığını Mahmud Nedim Paşa, devletin bürokratik işleyişi açısından bir yüksek bürokratın, daha aşağı kademelerdeki memurların görev bilincine, işinde iyi niyet ve ehliyet sahibi olması gibi özelliklere yaptığı atıflarla içeriklendirmiştir. Hükümdarın bir başka deyişle yasa koyucu olarak padişahın sebatkâr olmasını ise teknik ya da devletin iç işleyişi açısından Yıldırım Beyazıd ve Mehmed Çelebi örneğinin gösterdiği gibi ihtiyatlı, rasyonel tedbirler alan ve daha önemlisi kurumsallaşmış bir gelenek olarak gördüğü yüksek bürokrasiye danışarak yöneten olmasıyla ilişkilendirmiştir. Bu anlamda Yıldırım Beyazıd örneği, onun keyfi davrandığı ya da otokrat olduğu için değil vüzeraya danışmadan hareket etmesi, Mahmud Nedim’in mensub olduğu yüksek bürokrasinin varlık nedenini meşru kılmak, haklı çıkarmak gibi bir imâ ile yazılmış gibidir.

Gayret

Risalenin adalet ile birlikte en fazla yer tutan başlıklardan birisi olan gayretin ilkin genel bir tanımı verilir: *“gayretin nev’-i umumisi eşhâs ve zevâtın gayret-i halkiyye ve faaliyesidir.”* Ardından, *“gayret-i diniyye ve gayret-i milliye ve hubb-u vatan enva-i hususiyesinde dir.”* denilerek özel çeşitleri eklenir. Mahmud Nedim bu tanımlardan sonra bireysel gayretin hangi anlamlara geldiğini kısaca belirtir. Ona göre gayretli bir adam *“memdûb ve müstefîd”* olur. Herhangi bir kurumun amirinin gayretli olması ise ümitsiz ve tembel olmayıp *“derubte eylediği her bir umûru daima ileri götürmek”* olarak tanımlanır. Gayretin genel tanımı, türü hakkında, *“gayretin nev’-i umumî hususiyesinde vükûf ve imkân üzerine çalışmak elzemdir.”* denilerek, kavramın yukarıda söylenilen dini, milli ve vatan sevgisi türlerini yorumlama- açıklama denemesine girişileceğinin haberini verir.

Dinsel gayreti, İslam’ın emir ve yasaklarına uymak anlamında bir gayretten daha ziyade, onun toplumsal ya da siyasi amaçlar için nasıl ve ne tür biçimler alıp almadığına dair görüşlerini açıklamaya başlar. İlk dikkati çeken, *“gayret-i diniye her dindara vacibdir. Şu kadar ki bundan taassuba reside olacak dereceye varılmak memdûb ve meşru olamaz”* ifadelerinin gösterdiği gibi taassuba karşı çıkılmasıdır.¹²²

¹²¹ A.g.e., s. 52.

¹²² Mahmud Nedim, *Ayine...*, s. 52.

Paşa'nın taassuba karşı çıkmasının en önemli nedeni ise devam eden satırlarda açığa çıkar:

*“ulemada görünen bazı nâdân ve cabiller gayret-i diniyyeyi mertebe-i taassuba isâl ile âbâdi izlâl eylediklerinden pek çok hutebâ rûnûma' oldıysa da bilkat-ı millet pak ve tabir bulunmasıyla ol bâtulların taassubât-ı müfriteleri efkâr-ı efrâdda pekde karârlaşmamıştır.”*¹²³

Mahmud Nedim bu ifadelerden sonra milletin “pak ve tabir” olduğunu mutaassıb olmadığını, ülkedeki “avrupaperestlerin milletleri aleyhine mevcut olan efkâr ve makâlâtı taassub seyyiâtından ziyade mezemmete sezâvar olur.” diyerek, devam eden satırlarda nelere değineceği konusunda işaret verir:

*“Bu mesleğe zehâblar hubb-u vatanın Fransızca telaffuzu ezber ve ma'nâsını beder etmişlerdir. Ahvâl-i Avrupaya kesb ve vükûf eden erbab-ı malûmât ve kemâlât daima vatan ve milletlerinin terakkiyatını taleb ve gayretinde iseler de nümayişperest yâdîğârlar gayret-i vataniyeyi terk ile kuru kuruya Avrupa gayretini güderler.”*¹²⁴

Avrupa'yı öğrenmek ve anlamayı samimi bir çaba olarak ve ülkenin ilerlemesine yardım edeceği için olumlayan Paşa, “Avrupaperest” ya da “nümayişperest” diye adlandırdığı kimseleri ise eleştirmiştir. Olumsuz hatta bir zillet gibi gördüğü nümayişperestliğin karşısına gayretin bileşenleri olarak itaati, ülkesi için samimi çaba göstermeyi, dinsel ve milli çaba ile vatan sevgisini yerleştirmiştir. “Evâili emirde itaat dahi gayret-i diniye ve milliye ve hubb-u vatan farzâsındandır.” ifadesiyle de itaati; ideal padişah tipi olarak altın çağ padişahlarının sadece padişah oldukları için değil, “memalik ve tebâsının ma'mûriyeti ve saadeti” için çalışıp Osmanlı Devleti'nin bir cihangir devlet haline getirdiklerinden dolayı hak ettiklerini ifade etmiştir.¹²⁵

Mahmud Nedim ülke ve devlet yönetimi açısından gayretin hangi anlamlara geldiğini devam eden satırlarda ayrıntılandırmıştır: “devleti imkânı derecesine bilâ-isâl uhuvved-i umûmiye-yi devliyenin mu'aveneti inzimamıyla bedbâha karşı duracak bir iktidarı vücuda getirmek gayret-i himmetdir.”¹²⁶

Paşa, padişahın her türden kötü heves ve isteklere karşı iktidarını kurmak ve korumanın yollarından birisinin en küçük memurundan yüksek bürokratına

¹²³ A.g.e., s. 53.

¹²⁴ Mahmud Nedim'in Fransızca'yı örnek göstermesi, Osmanlı toplumunun elit kesimlerinde ve bu elitin önemli bir kısmını oluşturan bürokrasi içinde Fransızca bilmenin modernliğin ölçütlerinden birisi olduğunun XIX. yüzyılın ikinci yarısında iyice belirginleştiğinin kanıtıdır. Paşa'nın modern, Fransızca bilen bu bürokratları *nümayişperestler* olarak adlandırması; bir yabancı dil bilmemesinin onda yarattığı kompleksin yahut haset gibi kişisel bir duygunun sonucundansa dahil olduğu geleneksel bürokrat kesimi ile modern bürokrat kesimi arasındaki çekişmeden kaynaklandığı söylenebilir. Geleneksel ve modern bürokratlar arasındaki çekişme için Bkz.: Findley, a.g.e., s. 171-184.

¹²⁵ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 53.

¹²⁶ A.g.e., s. 54.

kadar emrinde çalışanlarına vakıf olmasından ve onların her hallerini kontrol etmesinden geçtiğini iddia etmiştir:

*“Cennetmekan Sultan Abdülhamid Han hazretlerinin arif ve âgâh ve bahtiyar bir padişah oldukları muvaffakiyet-i celile-i asriyyeleri ile inkar olunamaz ve beyet-i mecmu'a-i devletin ahvaline vukûf hususunda ednâ ve â'la müstahdeminin hareket-i vâki'alarından maada biltecrübe efkâr-ı zâtiyye ve ahvâl-i beytiyyelerine dahi tahsil-i vukûf buyurmuşlar idi.”*¹²⁷

Her mevkiden bürokratına hakim olmak konusunda ideal padişah olarak I. Abdülhamid örneğini veren Paşa, bu ideal durumun, padişahın etrafındaki yetenekli bürokratların tükenmesi ile ecnebilerin işleri zora sokan müdahaleleri sonucunda sona erdiğini belirtmiştir. Bu müdahale ve telkinlerin neden ve niçin yapıldığının ayrıntısına girmeyen Mahmud Nedim, bunların kabul edilemez olduğunu söyledikten sonra, yabancıların bu girişimleri karşısında şaşırarak “*erkân-ı devletin*” ülkenin imârına bakamadıklarını hatta “*sunûf-u tebaa dahi nev-be-nev tekâlifât-ı gayri mutarriden dolayı zîraat harâset ve birfet ve ticaretlerini esbâbını ilerletmeğe vakit ve meydan bulamadılar.*” demiştir.¹²⁸ Risalenin yazarı bu durum karşısında devlet erkanını “*malumatsızlık ve dikketsizliğinden*” dolayı eleştirmiş, tebaayı ise yüceltmıştır: “*millet-i islâmiye ol kadar mutâvaât-şiar ve mehbû'ı muazzamları hizmetinde gayretkârdırlar ki şimdiye kadar meşhûd olan asâr gayret ve hamîyyetleri ile sabâif-i tevarih-i eslâf mâl-â-mâldir.*”¹²⁹ Tebaanın doğasına içkin olan itaatkârlığı, bağlılığı ve gayretkârlığına dair Kırım Savaşı esnasındaki mali fedakarlığı övülerek örnek gösterilmiştir.¹³⁰

Üzerine düşeni fazlasıyla yaptığı için idealize edilen tebaaya karşılık devlet erkânının ilk yapması gerekenin ülkeyi ma'mur ve âbâdân hale getirmek olduğunu söyleyen Paşa, bu amaç için gayretli memurların istihdam edilmesinin önemine değinmiştir. Gayretli memur tanımını da derecelendirilmiştir. Ona göre yaptığı işin faydalı sonuç vereceğini tahmin ve tasavvur edebilen memur hasenat sahibi iken, “*Ahval ve idare-i beytiyye ve zâtiyyesini bilmediği halde serkâra geçmek efkârıyla nizâm-ı devleti düşünen hâne-nişînler*” olarak adlandırılan zamane bürokratları bir başka deyişle Tanzimat bürokratları seyyiâta neden olmuşlardır:

*“taşdığı tedâbirin vücuda getirilmesine müteşebbis oldukda evdeki pazar çarşıya nıymaz misalince teşebbüsât-ı usûl-ı devlete ve ahvâl-i millet ve mülkte uyduğu tebeyyün ederek kolayca kurulan dolâb-ı efkâr tersine dönmesinden mahçub olmayıp da ol hayâlâtı icrada müte'annidâne gayret edecek olanların karîn-i tahta nedamet ve umûr-ı devlete vesile-i sıklet ve meşakkat olduğu mücerrebât ve meşhûdât zâmanedir.”*¹³¹

¹²⁷ A.g.e., s. 54.

¹²⁸ Mahmud Nedim, *Ayine...*, s. 55.

¹²⁹ A.g.e., s. 56.

¹³⁰ A.g.e., s. 56.

¹³¹ A.g.e., s. 57.

Mahmud Nedim, Tanzimat'ın yetiştirdiği memurlar usûl bilmeyen, işlerin rutin akışından habersiz memurlar olarak nitelendirirken, kendi kariyerine ve özelliklerini hatırında tutarak gayretli memurun net bir tanımını bu başlığın sonunda vermiştir:

*“muamelât-ı hâriciyede dahi hukuk ve uhûd ve kavânin-i devliye ve imkân-ı hâliye ve mevki'yeyi bilib ol dairede metanetkârâne icra-yı vezâif eyler ise işte buna envâ'i-ni câmi' gayret denilir ve ol vakıf-ı gayretkârın elinden çıkan işten hayır ve faide görünür.”*¹³²

Sabır

İki sayfa civarında yer ayrılan bu başlığa sabırsızlığın sonuçları söylenerek başlanmıştır: *“Sabrın hayr ve muhassenâtı derkâr ve gayretsizlik derecesine reside olur ise mazarrat ve seyyiâtı dahi vardır.”* Negatif bir edim olarak sabırsızlık izleğini takip eden Paşa, bunun bir ölçek sorunu olduğunu, ölçünün kaçması durumunda sonuçlarının ne olacağıyla devam etmiştir: *“bir ayda görülecek işi bir saatte göreyim sevdasına düşenlerin elinden çıkan san'at ve hizmetin bir faidesi görülmeyib bilakis nedameti çekilir makul olan her işte sabr ve teenîdir”*¹³³

Sonrasında atalet ve tembelliğin, kısa zamanda görülecek bir işi zamana yaymanın telafi edilemeyecek noktalara ulaşabileceği gibi bunun maliyet arttırıcı sonuçlarından bahisle bunun *“hamâkat ve mazarrat”* olduğunu; Allah'ın yağmura muhtaç bir mezraya derhal yağmur yağdırması örneğini vererek pekiştirmiştir.¹³⁴

Mahmud Nedim devam eden satırlarda İmparatorluğu bir haneye benzeterek, gerekli mali imkanlar, önlem ve hazırlıklar yapılmadan bu haneye yönelik yapılan reformların *“tarz-ı âhîrle teveddüd etmek sabırsızlığıyla”* kolayca yıkılabilir olduğunu, bir defa böyle yıkım gerçekleşikten sonra da yeniden tesisi için çok daha büyük çaba harcanmasının bile yeterli olmayacağı kanısındadır. Bu tür hızlı reform hareketlerindense hükümdara ve her tür kurumun başında bulunan amirlere düşen görevin, *“hayır ve şer eşkâr ve niyeti müteenniyané tamîk ve tedkik ve imkân-ı hârici ile tatbik eyleyerek”* icraatta bulunmalarıdır. Böyle davranan hükümdarın ve bürokratlarının dalkavuklara dikkat etmeleri gerektiğini de ifade etmiştir.¹³⁵

Hükümdarın ehil söz söyleyen, acele etmeyen, devletin imkânlarının farkında olan üstlendiği görevi bir emanet gibi gören bürokratları etrafında toplamasının hayati öneme sahip olduğunu söyleyen Paşa, bu tür özelliklere sahip olma potansiyeli olan memurlarında tecrübelerini acele etmeden sabırla ilerletmenin de zorunlu olduğunu söylemiştir. Sabrın bir memurun işinde deneyim kazanırken edindiği bir içerik olarak işaretlenmesi; ilk bakışta, Mahmud Nedim'in, Tanzimat öncesi memur yetiştirme usûlü olan bir kaleme girip orada

¹³² Mahmud Nedim, *Ayine...*, s. 58.

¹³³ *A.g.e.*, s. 58.

¹³⁴ *A.g.e.*, s. 59.

¹³⁵ *A.g.e.*, s. 59.

usta-çırak ilişkisi içinde işin içindeyken görülen eğitimden yanaymış gibi görünmesine neden olur. Ancak risalenin sebat ve sabır başlıklarının gösterdiği gibi o, memurların uzmanlaşmasından yanadır. Paşa'nın uzmanlaşmadan yana olmasının iki tane güçlü kanıtı Risale'de mevcuttur. Bunlardan ilki, bütün risalenin ana teması olan mali yetersizlikler, israf, borçlanmanın en önemli nedenleri arasında bu alanda iş bilen, uzman memurların yokluğuna yapılan güçlü vurgudur. Diğeri ise liyakatın, en üst kademededen en alt kademeye kadar her memurda olması gerektiğine dair ifadeleridir.

Ancak yine de Paşa'nın Sadrazamlığı esnasında hemen her türden yüksek bürokratu, valiyi sık aralıklarla tayin etmesi, henüz bir vali iken yazdığı bu Risale'de savunduğu istikrar, uzmanlaşma, sebat ve sabır gibi içeriklerle çelişmiştir. Bu, en azından birbirine bağlı iki olgunun göstergesidir: bunlar, İstanbul'daki Tanzimat bürokrasisi ile geleneksel bürokrasi arasındaki rekabetin yoğunluğu ile bu rekabetin içeriğini oluşturan farklı siyasal düşünüş, algı, öncelikler ile hem geleneksel hem de modern bürokratların ortak kaygısı olan siyasal ikbalin belirleyiciliğidir.

Mahmud Nedim risalesinin hâtimesinde Osmanlı Beyliği'nin kurulduğu esnada "*Cemiyet-i İslamiye*"nin ayrı ayrı ve darmadağın bir halde "*hükümetlere*" sahip olduğunu, Osman Gazi'nin devleti kurduğunu sonrasında, çeşitli badireler atlattıysa da, "*millet-i İslamiye kavm-i benî İsrail gibi pâymâl-ı tabkîr ve perişan olmayub şimdiye kadar muazzazen devam eyledi*"¹³⁶ diyerek risalenin yazıldığı tarihe gelir. Devletin ve Osmanlı toplumunun devamını ve bekasını saltanatın devamında gören Paşa, Abdülaziz'in tahta geçmesinden sonra, "*cülûs-u hümayunları akabinde ıslahat-ı lâzımeye bizâat himmet ve ikdâm ile az günde efkâr-ı meyuseye ümid-sâz ve mülk ve teba'ya yeni baştan saadet-endâz oldular.*" diyerek, bu bekanın da ıslahat yapmaktan geçtiğini dolayısıyla ıslahat beklentisini dile getirmiştir. Sonrasında Mahmud Nedim, Padişah'ın bu beklentiyi karşılmasına yardımcı olacağı umuduyla risalesini yazdığını belirtmiştir.¹³⁷

Sonuç

Osmanlı Modernleşmesi iyi planlanmış, çeşitli teorik temellere dayanan bir süreç olmaktan ziyade iç ve dış zorunlulukların, olay ve olguların zorlaması sonucu değişik grupların, görüş ve önerilerin bazen iç içe geçerek bazen de yan yana gelerek birbirlerini etkileyip, değiştirip dönüştürdüğü, pratik, eklektik ve telifçi bir süreçtir. Bu sürecin faillerinin Tanzimat Fermanı'ndan itibaren bürokrasi olduğu Osmanlı tarihçileri arasında genel kabul görmüştür. Ancak bu bürokrasi içinde değişik önerilere sahip kişi ya da çeşitli grup ve hizipler yok değildir. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru İmparatorluğun başkentinde en azından iki grup vardır: Tanzimatçı bürokratlar ile Saray grubu yahut

¹³⁶ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 60.

¹³⁷ *A.g.e.*, s. 61.

geleneksel bürokratlar. Saray grubunun, bir grup olmasını sağlayan en önemli âmil alafangalıkla sonuçlandığı söylenen Tanzimat reformculuğuna ve bürokrasisine muhalif olmalarıdır denilebilir. Saray grubunun reformculuğu, Paşa'nın risalesinde dile getirdiği türden ahlaki temelli, ihtiyatlı, adalet gibi geleneksel Osmanlı değerleri ile olabildiğince uyumlu bir reformculuktur denilebilir.

Tanzimat Fermanı'nın fikir babası birinci kuşak Tanzimat bürokrasisinden olan Mustafa Reşid Paşa ile devamında ikinci kuşaktan olan Fuad Paşa'nın himayesiyle Bâb-ı Âli bürokrasisine dahil olan Mahmud Nedim Paşa hamilerinin aksine, Saray grubuna dahil olan bürokratların en iyi örneklerindedir.

Mahmud Nedim'in, Saray grubu ya da geleneksel bürokratlar olarak adlandırılan bu gruba dahil olduğuna dair üç kanıt vardır. Bunlardan ilki, Klasik Osmanlı yönetim ideallerinden olan güçlü, otokrat ve icracı bir padişahın yana olması; ikincisi, muhtemelen, siyasi, bürokratik ikbalini düşündüğünden doğrudan değil dolaylı olarak eleştirdiği Tanzimat'ın yetiştirdiği bürokratları hedef alması; üçüncüsü ise bu bürokratların Avrupa'yı tam olarak anlamadan ona özenmesi ve bunun sonucu olarak yayılan alafranga yaşayış biçimini vermesidir.

Risalenin Klasik Osmanlı Dönemi sonrası layihaları bir başka deyişle gerileme literatürü ile olan bağı iki noktada belirginleşir; birinci nokta, Mahmud Nedim'in tıpkı Klasik dönem sonrası layiha yazarları gibi, siyasi meseleleri idari bir mesele gibi görmesidir. Şöyle ki, XIX. yüzyılın ikinci yarısında iyice açığa çıkan Avrupalı büyük güçlerin kendi aralarındaki rekabetin yarattığı dış konjonktür, iç meseleler, Osmanlı ekonomisinin maruz kaldığı kapitalizmin artan nüfuzu ve bizzat Osmanlı ekonomisinin kendi kısıtlılıkları gibi olguların, gelişmelerin toptan etkisinin sonucu olan sorunlar; Risalede, padişahın icra gücünün azalmasıyla, memurların yetersizliklerine bağlanmıştır. Paşa'nın sorunları idari bir mesele gibi görmesinin en iyi kanıtı ise, Padişahın icra gücünü arttırmak gibi bir yetkiye doğal olarak sahip olmadığı için Sadrazamlığı sırasında her türden bürokrati idari işleyişi aksatırcasına tayine tabi tutmasıdır. Mahmud Nedim, Klasik Dönem sonrasının reformist yazarları gibi İmparatorluğun geçirdiği değişimin, dönüşümün sonucu olan sorunların belirtilerini, nedenler gibi görmüştür. Bir başka deyişle Paşa, dikkatini, tarihin hızlandığı bir yüzyıl olan XIX. yüzyıl da Avrupa'daki gelişmeleri kendisine uyarlamaya çalışan İmparatorluğun hazır bulunmuşluğuna yöneltmediği gibi dozajını kaçırılmamakla birlikte geçmiş altın çağa referans vermekten kaçınmamıştır.

İkinci nokta, Paşa'nın, iktisat ve siyasetin henüz ayrılmadığı, bir bütün gibi algılandığı XIX. yüzyıl öncesinin bakış açısına sahip olmasıdır. Geleneksel Osmanlı iktisat düşüncesinin üç temel ilkesi olan Provizyonizm, Fiskalizm ve Tradisyonizm'in artık geride kalmaya başladığı, yeni ekonomik düzenin ne olacağının belirsiz olduğu bir dönemde risalesini yazan Paşa'nın bu bütüncül bakış açısına sahip olması olağandır. Ancak Paşa'nın icraatları, bütüncül algıya sahip olduğunu gösteren kanıtlardır. Nitekim ikinci Sadrazamlığı döneminde,

İmparatorluk'ta artık oluşmuş olan finans piyasasının kurallarına aldirmayıp, devlet borçlarının faizlerinin yarısının ödenip geri kalan borcun beş yıl vadeyle ödeneceğine dair icraatı; yeni iktisadi şartlar karşısında devletin kendi tecrübe ve deneyimini esas alan ve bu yeni şartların geleneksel yapıyı bozmamasını temel ölçüt alan tradisyonizm ilkesini hatırlatır.¹³⁸Ayrıca risalede adalete yapılan vurgu ile tutumluluk, gayret, sabır gibi ahlaki tutum ve değerlerin İslami ve Osmanlı altın çağına dair referanslar eşliğinde dile getirilmesi, Paşa'nın geleneksel Osmanlı layiha yazarları ile olan bağını güçlendirir.

Paşanın geleneksel Osmanlı risale yazarlarından farkı ise önerdiği beş ahlaki tutum ve ilkeyi, yeni içeriklerle genişletme çabasında görülür. Bu içerik genişletme çabasının ardında Tanzimat bürokrasisinin rasyonel tutum ve iş yapma isteğine karşı ahlaki değer ve tutumlara dayanan bir siyaset anlayışının izleri görülür. Klasik Osmanlı dönemi sonrası risale yazarlarının ortak vurgusu olan ahlaki çürüme, iltimas, idarecilerin yolsuzlukları, emanetlerin ehline verilmemesi, mansıpların adil olmayan dağıtım, klasik dönem sipahilerinin övülmesi gibi temalar Risale'de mevcuttur. Ancak farklılıklarda mevcuttur. Örneğin adalet başlığında, adaletin padişahın ülkeyi yönetirken riayet etmesi gereken ana ilke olmasına fazla değinilmemiş daha çok kişinin kendi kişiliğiyle, nefsiyle ilgili gibi görülmüştür. Bu başlığın geleneksel risale yazarlarından farkı, adaletin bir memuriyet ideali hatta bir kişilik ideali gibi görülmesi; doğrunun, yanlışın, üstlenilen yükümlülüğün nihai tek ölçütünün yarar ilkesi doğrultusunda belirlendiği imâ eden ifadelerdir. Paşa, Memurların işlerinde, görevlerinde mümkün olanının en iyisini üretmeleri ile devletin devamı arasında doğru orantı görür. Böyle bir ortamda monarkın mümkün olanın en iyisini gerçekleştirmesi ise bu tür bürokratların sürekli işbaşında olmasını sağlaması ile onlara danışarak iş görmesinden ibarettir.

Sebat başlığına geleneksel risale yazarlarında pek rastlanılmaz. Her ne kadar Mahmud Nedim bu başlığı tanımlarken geleneksel bir ibare olan "ahde vefa"yı zikretmişse de padişahın ihtiyatlı ve rasyonel davranmasına vurgusu daha kuvvetlidir, bu da, kavramın içeriğini zenginleştirme çabasının bir ürünüdür.

Gayret başlığı gerek temanın sınıflandırılarak anlatılması gerekse de içerdiği ilerleme nosyonu açısından dikkate değerdir. Bu ilerleme düşüncesi teknik ya da

¹³⁸ "Bununla beraber değişimin yavaş yavaş oluşmakta olduğunu 1861 tarihinde imzalanan ticaret antlaşmasında artık görmeye başlıyoruz. Antlaşmada ithal gümrükleri %5'ten %8'e yükseltilmiş, buna karşılık ihracat gümrükleri de %12'den %8'e indirilmiştir. İhracat bakımından daha da önemlisi, gümrük oranının her yıl %1'er azaltılarak 1869'da %1'e çekilmesi ve o tarihten itibaren bu had içinde tutulacağı kararının antlaşmaya dahil edilmesidir. Bu, provizyonizmin artık terk edildiğini ve ihracatın arzı edilir bir faaliyet olarak idrak edilmeye başladığını gösteren önemli bir değişimdir. Bu aşamaya, en az çeyrek yüzyıllık bir dış ticaret açığını yaşadıkten sonra ancak ulaşılabilmiş olması, provizyonizmin Osmanlı zihnindeki izlerinin derinliğinin bir ifadesi sayılmalıdır." Bkz.: Mehmet Genç, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divan Dergisi* 1999/1, s. 5-7

fiziki bir ilerleme değil daha çok devletin tahkimi için monarkın hakimiyetini arttırmak amacıyla yönelik dini, milli ve vatani gayretin “*vükûf ve imkanları*”nı arttırmanın bizzat bir siyaset pratiğini olduğuna dairdir. Bu anlamda düşük yoğunluklu bir seferberlik halinin yaygınlaştırması gibi bir kipi barındırır; “*gayretin nev’-i umumisi eşbâs ve zevâtın gayret-i halkiyye ve faaliyesidir.*” ifadesi bunun en iyi göstergesidir.

Sabır başlığının geleneksel risale yazınından farkı ise bir iş yapma, kariyer basamaklarını atlama, görev ifa etmede sabrın bazen modern bir kavram olan zamanın örgütlenmesi ile eş anlamlı kullanılmasıdır. Başlıkta, kişinin sabrederek işte, fiiliyatta ehliyet ve liyakat sahibi olmasıyla, işin ya da herhangi bir fiilin planlı programlı yapılmasının zamanın rasyonel planlamasıyla ilgili olduğuna dair ifadeler bazen aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır.

Mahmud Nedim, yazdığı risale ile Tanzimat bürokrasisinin karşısına ahlaki tutum ve ilkelere dayanan yeni bir siyaset teorisi kurmaya çalışmıştır. Paşa bunu, geleneksel risale yazını ile karşılaştırıldığında; gelecekte daha ümitli geçmişi ise daha az idealize eden bir yaklaşım ve dille yapmaya gayret etmiştir. Risalede oluşturulmaya çalışılan güçlü, mutlak bir monark ve onun ahlaklı bürokratlarının iş başında olduğu düzenin teorisinin dayanak noktası, geçmişteki altın çağı ihyadan ziyade o an geçerli olan fiili durumun ahlaki yönüdür. Ancak onun bu önerisi; tıpkı Klasik dönem sonrası risale yazınında görülen problemlerin bütün sebepleriyle birlikte ortadan kaldırılmasını, çözülmesini önermeyip önünün alınması yahut belirtilerinin giderilmesiyle sınırlı olduğu için bürokratik söylemden ibaret kalmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra Risale’deki geçmişe duyulan nostalji; hem Tanzimat bürokrasisi karşısında geleneksel bürokratların güçsüzlüğünün boyutuna dair bir ipucu gibi hem de onların daha güçlü bir tekillikle bütünleşme isteğinin sonucu olmasından mütevellit Paşa’nın ve dahil olduğu grubun, güçlü monark olarak II. Abdülhamid’in yanında yer alacak olmalarını açıklayan bir belirti olarak görülebilir.

Kaynakça

A) Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA.)

İrade Dahiliye (İ.DH.)

İradeler Dosya Usulü (İ.DUİT.)

İradeler Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)

Sadaret Divan Kalemî (A.DVN.)

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.)

Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.)

Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (BOA.Y.A.HUS.)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

B) Kitap ve Makaleler

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Sadeleştiren: Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

ABU-MANNEH, Butrus, "Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-ı Âli'deki Nüfuzlarının Kökleri", *Tanzimat*, Der. Halil İnalçık/ Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 343-352.

-----, "The Sultan and the Bureauracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Pasa", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 22, No.3, Aug., 1990, s. 257-274.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

-----, *Tezâkir*, C. I, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1953.

AL-HAJ, R. Abou, "The Ottoman Nasihatname as a Discourse Over Morality" *Melanges Professeur Robert Mantran, ed. A Temimi*, Zaghuan 1988, s. 17-30.

ALKAN, Mehmet Ö., "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, Der. Kemal H. Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s.73-242.

ALTAY, Ahmet, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasetname Gelenegine Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, Volume 6/3, Summer 2011, s. 1795-1809.

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt 6-7-8, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, Yay. Haz.: Tahir Galip Seratlı, C.I, Selis Kitaplar, İstanbul 2004.

AKYILDIZ, Âli, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

-----, "Mahmud Nedim Paşa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2003, s. 374-376.

- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- , "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Seminer Bildirileri*, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 97-104.
- DAVISON, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C. I-II, Papirus Yayınevi, İstanbul 1997.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler: Nesâyih'ül-Vüzerâ V'el-Ümerâ*, Der. ve Çev. H. R. Uğural, TODAİE Yayınları, Ankara 1969.
- Ebuziyya Tefkik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.
- FINDLEY, V. Carter *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Babıali (1789-1922)*, Çev. L. Boyacı- İ. Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- FLEISCHER, Cornell H., "From Seyhzade Korkud to Mustafa Âli: Cultural of The Ottoman Nasihatname", *IIIrd Congress on The Social and Economic History of Turkey* içinde, (ed.) H.W. Lowryand-R.S. Hattox, The Isis Press, İstanbul 1990, s. 67-77.
- FODOR, Pal, "State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, Tomus, XL (2-3), 1986, s. 217-240.
- GENÇ, Mehmet, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divan Dergisi*, C. 4, S. 6, İstanbul 1999/1, s. 1-8.
- GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Âli Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, "Lütfi Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, 5. Baskı, C.7. MEB, Devlet Kitapları, İstanbul 1978, s. 96-101.
- HOWARD, A. Douglas, "Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit", *Erken Modern Osmanlılar*, Ed. Virginia H. Aksan- Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 185-222.
- Hüseyin Hafızî, *Sultan Abdülazîz Devri*, Bâb-ı Âli 38 Numaralı Matbaa, Dersaadet 1326.
- İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Cilt I, IV. Baskı, MEB Yayınları, İstanbul 1969.
- İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Belleten*, C. XXVII (1964), s. 603-622.
- , "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 623-649.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Hasan Kafi El-Akhisâri ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem fi Nizami'l-Âlem" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.10-11, 1979-1980, s. 239-278.
- İSLAMOĞLU, Huri, "On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Neo-Liberal İmparatorluk Oluşumları" *Suraiye Faroqhi'ye Armağan: Osmanlı Peşinde Bir Yaşam*, Der. Onur Yıldırım, İmge Yayınevi, Ankara 2008, s. 199-220.

- KALAYCIOĞLU, Ersin- Âli Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, der: Ersin Kalaycıoğlu- Âli Yaşar Sarıbay, İstanbul 1999, s. 4-21.
- KEYDER, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, IV. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- Kınalızâde Âli Efendi, *Devlet ve Aile Ahlakı (Ahlâk-ı Alâ'i)* Haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, No. 69, İstanbul 1974.
- KOLOĞLU, Orhan, "II. Abdülhamit'in Siyasal Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, C.1, İstanbul 2001, s. 273-276.
- KURAN, Ercüment, "Reşid Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. IX. MEB., Devlet Kitapları, İstanbul 1964, s. 701-705.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. , "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, No. VII-VIII, 1976-1977, s.278-281.
- Mithat Paşa'nın Hatıraları I, Tabsıra-i İbret*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1997.
- LEWIS, Bernard, "Ottoman Observes of Ottoman Decline" *Islamic Studies*, I/I 1962, p. 71-87.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, Tercüman 1001 Eser Temel Eser, İstanbul 1979.
- Mahmud Nedim Paşa, *Âyine ve Hasbihâl*, Karabet Matbaası, İstanbul 1327.
- "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehriyari Nâdir Ağa'nın Hâtıratı I.", Haz. Hasan Ferit Ertuğ, *Toplumsal Tarih*, Sayı 49, İstanbul 1998, s. 7-15.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- , *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- MORDTMANN, Andreas David, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, Çev. Gertraude Songu-Habermann, Pera Yayıncılık, İstanbul 1996.
- NasîruddinTusî, *Ahlâk-ı Nâsir-î*, çev. A. Gafarov-Z. Şükürov, Litera Yayıncılık, İstanbul 2007.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- ÖZ, Mehmet, *Osmanlı'da Çözülme ve Geleneği Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul 1997.
- ÖZVAR, Erol, "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Dvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C.4, S.7, İstanbul 1999/2, s. 135-151.
- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Mahmud Nedim Paşa*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1940.

- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- TÜRK, H. Bahadır, *Çoban ve Kral*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- TİMUR, Taner, *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.
- UĞUR, Ahmet, *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 1992.
- Vak'a-nüvis Ahmet Lâtîfî Efendi Tarihi*, Haz. Münir Aktepe, C. XII, TTK, Ankara 1993.
- YERASİMOS, Stefanos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*, C. II, Çev. Babür Kuzucu, 7. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 2001.
- , *Milliyetler ve Sınırlar*, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- YILMAZ, Çoşkun, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, Sayı: 2, İstanbul 2003, s. 299-338.
- YILMAZ, Hüseyin, "Osmanlı tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C1, Sayı:2, İstanbul 2003,s.231-298.